

**ЗБОРНИК
БР. 3**

**ЗБОРНИК
РАДОВА О НАСТАНКУ, ПРОШЛОСТИ
И ИСТОРИЈСКОМ РАЗВОЈУ ГРАДА
БАЧКЕ ПАЛАНКЕ**

**БАЧКА ПАЛАНКА
ОКТОБАР
2016**

РЕЧ УРЕДНИКА

Пре готово тридесет година светлост дана угледала су два зборника радова о настанку, прошлости и историјском развоју Бачке Паланке. Уредник тог издања Радуре Радовић, примећује да Паланка има бурну прошлост (мада не спада у ред најстаријих насеља у Војводини) али да организованог истраживања и објављивања радова о историји насеља готово да и нема. Велики број написаних текстова налазио се расут у различитим публикацијама, од којих су многе издаване за уски круг људи (за стручне органе, друштва и секције) или је написан на мађарском и немачком језику. Аматерска музеолошка секција југозападне Бачке, као део активности планиране израде опсежне монографије о Бачкој Паланци, сакупила је и објавила већину ових радова у неколико бројева свог Билтена. Међутим, како до реализације идеје о монографији није дошло, заузет је став да се све што је написано о граду објави у облику зборника. Председник Уређивачког одбора био је професор Радуре Радовић, а секретар Ливија Пап, археолог. Тако су настала два зборника „црвени и плави“ – незаобилазна литература свих завичајних историографа, и професионалаца и аматера, ученика, професора или просто свих који су заинтересовани да се ближе упознају са историјом свог града.

Нажалост, тридесет година касније Бачка Паланка и даље нема озбиљну монографију. Радови се и даље објављују периодично у часописима или посредством глобалне мреже а плод су углавном аматерског проучавања прошлости

града иако често професионалних домета и сазнања. Прикупљајући грађу за овај Зборник били смо вођени истом идејом као и наши претходници пре тридесет година – да саберемо релевантне радове настале у међувремену и предамо их публици која се интересује за историју града и тако попунимо огромну празнину која се на том пољу налази. У том смислу овај Зборник представља континуитет у истраживањима и премда формално није наследник прва два, ипак носи одредницу *трећи*.

Већина радова у овом Зборнику већ је била публикована, а овде се прештампава у оригиналном или у нешто измењеном облику. У одабиру текстова руководили смо се жељом да уврстимо радове који обрађују историју свих народа који су живели, или и данас живе, у Бачкој Паланци. Такође, желели смо да скренемо пажњу на занемарено и угрожено стамбено архитектонско наслеђе града велике културно-историјске и архитектонске вредности. Уредник срдечно захваљује свима који су се одазвали позиву да својим радовима допринесу квалитету Зборника. Уредник није трагао за изворима података у текстовима нити је податке проверавао. Такође, нису се преиспитивали закључци до којих су аутори дошли, као ни ставови које су заузели. Лекторисање се односило само на усаглашавања начина цитирања и језичку коректуру.

Објављивање овог Зборника омогућило је Одељење за друштвене делатности Општине Бачка Паланка чиме је ублажена празнина у историографији Бачке Паланке и обogaћено завичајно културно благо. Истовремено, надамо се да нећемо дуго чекати на излазак наредног броја, као и то да ће овај Зборник пробудити интересовање за проучавање прошлости града.

Предраг Вајагић

ИСТОРИЈАТ РАЗВОЈА ГРБА БАЧКЕ ПАЛАНКЕ

Бачка Паланка је кроз своју историју прешла пут од станишта које је бројало неколико кућа, до данашњег модерног града. Током тог пута, постојало је више грбова као симбола статуса градског насеља.

Град свој развој у новом веку започиње у времену после потписивања Карловачког мира 1699. године¹ када су Турци напустили ове крајеве, а насеље Паланка улази у састав Подунавске војне крајине, као једна од њених шест капетанија (Форишковић, 1980: 132). У овом периоду настаје урбанистичко језгро данашњег града, а његов развој биће условљен планским насељавањем Срба, Немаца, Мађара и Словака под аустријском влашћу средином XVIII века. На простору данашње Бачке Паланке током XIX века настају три насеља: Стара, Нова и Немачка Паланка.

Из 1774. године потиче први печат на коме се појављује грб насеља Стара Паланка. Према мађарским изворима из 1780. године Стара Паланка се бележи на три језика: немачки *Alt*, мађарски *Ó* и српски *Стара*.

На грбу се истичу класја жита, испод којих су жетелачки алати, чиме се симболизује пољопривреда као основна делатност становништва.

¹ Карловачким миром завршен је Велики бечки рат 1683-1699. године, вођен између Аустрије и њених савезника и Турске.

Исте године помиње се и Нова Паланка, такође на три језика: немачки *Neu*, мађарски *Uj* и српски *Нова*. Најстарији печат Нове Паланке потиче из 1775. године.

Грб Нове Паланке осликава реку Дунав која протиче између шуме која окружује насеље. Текст у оквиру грба *Sigil Kumunitis Palankae* у преводу гласи: Печат општине Паланке.

У мађарским документима из 1828. године помиње се *Deutsch, Nemet* односно *Немачка* Паланка, као трећа општина на овом подручју. Исти извори Паланку називају *Theuto* и *Vetus Palanka*. Најстарији печат Немачке Паланке са грбом потиче из 1829. године (Пап, 1988: 14-15).

И на грбу треће општине симболично је представљен жетелац у своме послу. Текст у оквиру грба гласи *Sigil Teuto Palanka*, што у преводу значи: Грб Немачке Паланке.

Завршетком Првог светског рата 1918. када ће, на Великој народној скупштини у Новом Саду, народ Војводине одлучити да се уједини са Србијом, насеље три Паланке добиће јединствено име Бачка Паланка које носи и данас.

У социјалистичкој Југославији која је створена после Другог светског рата, општина Бачка Паланка нашла се у саставу Аутономне покрајине Војводине. До 1968. године град нема званични грб.

Скупштина општине Бачка Паланка на седници од 23. јуна 1968. године донела је Одлуку о допуни Статута општине (Записник, 1968), којом је утврђено да „Општина има свој амблем“. Ова одредба Одлуке о установљењу амблема (грба) општине унета је у Статут као нови члан 6-2. Каснијом изменом Статута одредба о амблему општине утврђена је чланом 7 Статута.

Седница од 23. јуна 1968. године била је и свечана седница Скупштине општине која је одржана поводом завршетка радова на изградњи одбрамбеног насипа од поплава Дунава и трогодишњице одбране од велике поплаве 1965. године.

Образложење амблема општине дао је на овој седници Скупштине општине, потпредседник Бошко Самарџија, у име ОК ССРН Бачка Паланка. У образложењу је поред осталог речено: „Познато је да при стварању амблема, грбова и других симбола градова и народа одлучујућу улогу имају изузетно ретки, драматични и значајни догађаји, који добијају трајно место у њиховој историји. Поплава

Дунава 1965. године запретила је да уништи плодове рада више генерација, и за Бачку Паланку и околину представља, управо, један такав тренутак. Одбрана приобалних насеља од поплаве 1965. године заузима најистакнутије место у историји ове комуне. Познато је да ни овај град, као ни приобална насеља општине, од када постоје писана документа о њима, никада нису доживели овако драматичне тренутке, па је и нормално што су тај догађај - поплава и успешна одбрана људи од водене стихије - узети као основни мото за настанак овог амблема, који ће својом симболичком подсећати будуће генерације на те судбоносне догађаје.“

На изграђеном насипу, као сигурној брани од будућих високих вода, подигнуто је симболично спомен-обележје у облику бране. Ово обележје се налази на пресеку насипа и пута према Дунаву, који је заправо продужетак улице Веселина Маслеше. Грађено је према идеји и нацрту Милана Палишашког, дипломираног инжењера архитектуре из Београда, иначе рођеног у Бачкој Паланци. Симболично представља Дунав, као стихију која угрожава град, и снажну руку бранилаца која га је зауставила. На овом спомен-обележју постављена је бронзана плоча на којој су уписане следеће речи:

„Велика је твоја снага Дунаве,
То си нам показао 1965. године,
Али још већа је снага људске солидарности,
Која те је укротила.“

Аутор текста је професор Економске школе у Бачкој Паланци, Слободан Михаиловић.

Идејно решење амблема (грба) дао је академски сликар Матеја Родичи из Београда, а уз сагласност Милана Палишашког нацрт спомен-обележја стављен је на амблем.

У образложењу предлога амблема, сликар Матеја Родичи је рекао: „Две су основне тежње садржане у амблему Бачке Паланке као најстарије и увек присутне у животу места: како оплодити - обрадити земљу и са ње извући богатство за даљи напредак и како сачувати стечено од стихије, непогода и других недаћа. Један датум сте забележили у вашој историји као вредну успомену када сте

успели да одбране ваше место од стихије, али је услов био да се сви ангажују, сви супротставе, а успех није изостао. То је био моменат свести о схватању да све што сте кроз године и године створили можете само и једино сложено и заједничким снагама одбранили.“

Амблем општине представља ашов, као основни алат човекових руку, у облику штита. Овим је на симболичан начин речено да тим средством човек ради, а у исто време и штити оно што је радом створио. Знак ашова, односно штита, уоквирен је класјем жита, које представља карактеристику овог краја - житницу. На самом ашову (штиту) налази се нацрт насипа и спомен-обележја на њему, којим је препречена водена стихија, назначена у доњем десном делу амблема испод насипа. Преко насипа, у горњем левом делу амблема, оцртава се небо са звездом „која симболише нову зору, нов живот“. Око ашова (штита) и класја обмотана је трака на којој је у врху амблема исписана година успешне одбране од поплаве 1965, а испод амблема испод врха ашова, написан је назив општине: Бачка Паланка.

Усвајајући овакво решење амблема-грба општине, у образложењу, на свечаној седници од 23. јуна 1968. године, речено је „да усвајањем овог симбола наше победе над стихијом, уједно, на најбољи могући начин, одајемо признање свима онима који су те, судбоносне 1965. године, учинили све како би се зауставиле мутне воде Дунава да не потопа наш град и околину“ (Записник, 1968).

Грб Бачке Паланке, приказан у наставку, спада у групу грболиких или псеудохералдичких симбола и амблема

који немају довољно хералдичких својстава да би могли да се назову грбовима јер представљају амблеме - реликте социјалистичког доба.

У односу на аутентични грб чији је изглед усвојен 1968. године, постоје две измене. Из горњег левог угла уклоњена је звезда петокрака, као симбол комунистичког доба. На врху траке промењена је година и уместо 1965. године, стављена је 1593. као година из које потиче први писани помен насеља (Borovszky, 1909: 131).

Већина општина, дакле, не поседује историјске грбове, али би, када је год то могуће, требала да усвоји и баштини сопствена административна и територијална знамења, поштујући хералдичке принципе, а посебно квалитетно и трајно европско наслеђе у погледу композиције елемената градских и територијалних грбова - у нас афирмисано читавим низом нових градских и општинских грбова усвојених у периоду од 1993. године до данас.

У оквиру тих напора, за више од десет година постојања, Српско хералдичко друштво „Бели Орао“ је, уносећи српске националне симболе и традицију у општа и строга правила науке, успело да успостави изграђен хералдички систем, који је и у међународним стручним круговима препознат како стандард српске градске хералдике.

Једна од основа тог стандарда је и постојање вишестепеног грба - чест случај у хералдици - који се ослања на европску традицију. Општине тако грб користе у три нивоа, у зависности од потребе и степена службености, али

то нису различити грбови, већ један грб који у зависности од потребе има додате спољне елементе тзв. параферналије.

Основни или Мали грб тј. хералдичка композиција на штиту, најужи је могући појам комплетне хералдичке композиције. Као грбу опште примене функција му је да хералдичким средствима пружи основне податке о граду (општини), успостави његов хералдички идентитет, а истовремено избегне визуелно усложњавање уношењем додатних хералдичких елемената.

На нивоу Средњег грба, који службено користе органи управе, Основни грб је допуњен параферналијама тј. додатним садржајима аплицираним изван штита, пре свега бедемском круном која својим металом и бројем видљивих мерлона означава величину и статус насеља.

На нивоу Великог грба, који је свечан и церемонијални грб репрезент града и највиших градских представника, а чија је употреба крајње рестриктивна, општина се представља у свом интегрumu.²

Литература:

- Borovszky, S. (1909). *Bach-Bodrog vármegye*, Будимпешта *Записник* (1968). Седница СО Бачка Паланка (23. 6. 1968.)
Пап, Л. (1988). *Бачка Паланка - монографска грађа за проучавање историје града*
Форишковић, А. (1980). *Годишњак друштва историчара Војводине*

2 Интернет сајт Српског хералдичког друштва www.beliorao.com

Небојша Кузмановић

БАЧКА ПАЛАНКА ДОБИЛА НОВИ ГРБ

Правни основ за доношење Одлуке о грбу Општине Бачка Паланка садржан је у члану 14 и члану 20 тачка 38 Закона о локалној самоуправи („Службени гласник Републике Србије“ број 129/2007) и у члану 20 став 1 тачка 38, члану 38 став 1 тачка 19 и члану 66 тачка 1 Статута Општине Бачка Паланка („Службени лист Општине Бачка Паланка“ број 17/2008 и 2/2010).

Важећи грб (амблем) Општине Бачка Паланка у употреби је од 1996. године и у складу је са духом времена у коме је донет. Тим амблемом симболизована је одбрана од поплаве, како и стоји у Одлуци из наведене године. На тај начин представљене су вредности једног времена. Међутим, то време је иза нас, а време и дух времена у коме живимо налаже нове начине изражавања и нове симболе. Из тог разлога приступило се доношењу нове Одлуке о грбу Општине, који треба да симболично-хералдичким решењем свеобухватно представи нашу Општину. То решење треба симболички да повеже прошлост и садашњост, те да укаже на специфичности наше Општине.

Да би се дошло до новог решења грба Општине Бачка Паланка спроведена је прописана процедура. Наиме, прво је формирана Комисија за спровођење поступка и избор идејног решења грба Општине Бачка Паланка. У наведеној Комисију изабрани су: др Небојша Кузмановић,

(руководилац Одељења за друштвене делатности) - председник комисије и чланови: Зоран Јовичин (заменик Председника Општине), Миладин Зорић (академски сликар), Златко Тешан (академски сликар) и Милан Грња (академски сликар). Комисија је потом расписала анонимни конкурс за избор грба.

Конкурс је објављен у националним и локалним средствима информисања. На конкурс се пријавило шеснаест уметника који су послали радове под шифром. Потом је Комисија изабрала стручни жири у саставу: проф. др Владан Гавриловић (хералдичар), Миле Игњатовић (историчар уметности и академски сликар) и Михаил Миле Кулачић (универзитетски професор). Жири је прегледао радове, предложио ужи избор, а затим су сви радови дати на јавни увид и изложени у центру Бачке Паланке. Грађани наше Општине су месец дана давали своја мишљења, утиске и сугестије на предложена решења. Након тога је жири, уважавајући мишљење грађана донео одлуку да је најбољи предлог грба сачинио Желимир Зрнић, архитекта из Бања Луке. Друго место припало је Ненаду Кнежевићу, новинару из Бачке Паланке, а треће академском сликару Јасмини Илић из Јагодине. Комисија за спровођење поступка и избор идејног решења грба Општине Бачка Паланка је ову Одлуку жирија уважила и прихватила.

Првонаграђено решење је задовољило све хералдичке и уметничке захтеве. Тако се овом Одлуком прописује да се грб Општине Бачка Паланка користи у три нивоа, као основни, средњи и велики грб и да је основни грб у облику раскољеног троугластог штита. Средњи и велики грб чине основни грб надвишен златном бедемском круном украшен обележјима Бачке Паланке.

На овај начин Општина Бачка Паланка је први пут у својој историји добила грб који одговара хералдичким правилима.

Грб Бачке Паланке

Велики грб Бачке Паланке

Стефан Гужвица

ПАЛАНКА У ВОЈНОЈ КРАЈИНИ

Војна крајина представљала је гранично подручје Хабзбуршке монархије чија је главна сврха била одбрана од константних упада Османског царства и постојала је све до краја XIX века. Знатан број места данашње Војводине припадао је Војној крајини. Од 1702. године, ту је спадала и данашња Стара Паланка, тада једно село које се звало једноставно - Паланка.

Област данашње Бачке Паланке, односно насеље Пешт са околним засеоцима који су постојали у турско време (Висинда, Илова, Керекић, Керестур, Павловац, Пркосово, Рајково, Слатина, Стублина, Тамана, Урош) (Јовин, 1988: 13), ослобођено је од Турака 1687. године, а 1690. почиње насељавање Срба придошлих у Великој сеоби под Арсенијем Чарнојевићем. Исте године, на мапи коју је направио царски генерал-штабни инжењер Луиђи Фердинандо Марсиљи, помиње се по први пут село Паланка (*vicus Palanka*) преко пута Илока (Јовин, 1988: 14). Овде су се тада налазили остаци једног турског утврђења - паланке из 1565. године. Баш по овом утврђењу је насеље Паланка добило име. Остаци овог утврђења помињу се све до 1720. године. Пошто се име Пешт последњи пут јавља 1689. године (Пап, 1988: 9), а име Паланка први пут 1690. године, можемо закључити да је у овом периоду место преименовано. Поред Паланке, до друге половине XVIII века, опстали су и засеоци

Тамана, Сулаковац, Висинда (Велић), Пркосово, Керестур, Илова, Чардаклија и Стублина, који се појављују на карти Бачко-бодрошке жупаније из 1769. године (Пап, 1988: 9). У време потписивања Карловачког мира, Паланка се помиње као насеље у коме живи заједно српско и нешто мађарског становништва (Група аутора, 1997: 174). Занимљиво је да се по ослобођењу од Турака у Паланци налазио и зидани аман, али је због неупотребе и запостављања с временом пропао (Јовин, 1998).

Важно је истаћи да је прво помињање имена Паланка било тек 1690. година, а не 1593. година, како се то до сад погрешно сматрало. Наиме, до грешке је дошло услед погрешног превода Ормошеве монографије Бачко-бодрошке жупаније из 1909. године, у којој се спомиње да је на овом месту постојала „паланка“. Међутим, извор из 1593. године спомиње паланку као утврђење, а не као име места (то је иста она паланка подигнута 1565. која се помиње на почетку текста). На свим картама из тог периода, али и ранијим и каснијим, место се зове Пешт или Пешт-Ујлак. Тако можемо закључити да је 1593. година, која се налази чак и на грбу града, погрешна и да нема везе са првим помињањем имена места. Село се од 1486. до 1689. године звало Пешт, да би тек 1690. године понело име Паланка.

Године 1702. Паланка је укључена у новоосновану Подунавску војну границу, која је представљала део Славонског генералата са центром у Осијеку и била је седиште једне од шест капетанија. У овим годинама почиње ширење насеља ка западу и насељавање цивилних породица, тако да у Паланци постоје паралелни војни и цивилни органи управе. У оквиру насеља налазила се једна одбрамбена кула-чардак са око тридесет граничара, који су контролисали недозвољено усељавање и исељавање, лица без докумената или су упозоравали на опасност од напада. Стражарнице су у почетку грађене у виду полузеमुница, а касније се подижу као надземни објекти на стубовима, удаљени два до три километра један од другог (Пап, 1988: 16).

Срби који су живели у Паланци у време Војне крајине за градњу својих кућа користили су набијену земљу, черпић и дрво. Куће су им биле ниске, са две до три просторије, малим

прозорима и кровом на две воде прекирвеним трском. Са дворишне стране су често имале мали трем (Пап, 1988: 16). Честе поплаве су их рушиле с лакоћом, па се становништво стално селило ка северу села. Срби граничари углавном су се бавили земљорадњом и сточарством. Највише су узгајане овце и говеда. Велики део није живео у самом селу него су били раштркани по салашима широм атара. Ти салаши ће после постати озлоглашени као стецишта хајдучије и финансијских малверзација (Јовин, 1988: 17).

Иако се не зна тачно када је изграђена прва православна црква у Старој Паланци, Јозеф Хас у књизи *Palanka an der Donau* пише да је она постојала још у време Војне крајине (Група аутора, 1986: 13). Осим тога, на мапи принца Еугена Савојског направљеној између 9. и 18. августа 1698. године, док је његова војска била улогорена крај Паланке, приказана је црква близу Дунава. Црква се налазила на отприлике 200 метара иза данашње Словачке цркве, и била је на свега „три хвата од Дунава“, те су је поплаве стално угрожавале. Крајем XVIII века ће бити порушена, а нова црква, која стоји и данас, биће изграђена на вишем терену и даље од реке. У близини се налазило и прво српско гробље, тачније на месту данашњег Расадника. По Николаусу Хепу, остаци овог гробља били су видљиви све до краја Првог светског рата. Након насељавања првих немачких колониста у Бачку Паланку око 1745. године, ту православну цркву су заједнички користили Срби и Немци, све док није изграђен католички молитвени дом у Новој Паланци (Gaus, 1958: 15).

Није прошло много од успостављања нових унутрашњих граница Монархије, а већ 1703. године почела је Ракоцијева буна. Православни граничари стали су на страну Хабзбуршке монархије, након чега су у јуну 1703. године Мађари упали у Бачку и извршили покољ становништва. О дешавањима у Паланци у ово време нема података, али се зна да су околна места попут Бача, Бођана и Обровца била спаљена, а становништво побијено. Није познато да ли је и Паланку затекла слична судбина. Буна је угушена 1711. године, али поново се заратило само пет година касније. У Аустријско-турском рату (1716-1718) Срби крајишници претрпели су велике губитке, нарочито у одбрани Ирига

под обер-капетаном Адамом Монастирлијом (Гавриловић, 2005: 21). На попису из 1720. године забележено је 189 домова који плаћају порез, чиме је Паланка била четврто најнасељеније место у Бачкој, после Сомбора, Суботице и Титела (Пап, 1988: 14). Тада почиње и привредни развој места, те су те године постојале већ три воденице за млевење жита на Дунаву, а после је њихов број растао (Јовин, 1988: 17). Забележено је да се кнез села Крстур, које се налазило источно од Паланке, 1726. године жалио на паланачке граничаре који су бесправно одузели Крстуру један део атара (Јовин, 1988: 15).

Једини познати управници Паланке у том периоду били су капетан Секула Витковић и поручник Крсто Станисављевић, који су владали у периоду између 1720. и 1734. године. Истовремено су вршили и војну и цивилну власт. Витковић је командовао коњичком компанијом, а Станисављевић пешадијском (Јовин, 1988: 14).

Секула Витковић рођен је 1688. године у месту Мостаћи код Требиња, у угледној херцеговачкој породици. Његов отац Сима преселио се из турског дела Херцеговине у Аустрију и настанио у Вуковару. Са само деветнаест година одлази у војску и постаје заповедник чете од 500 хусара у борби против Ракоцијевих устаника (1707-1711). Са том четом учествовао је у освајању Сегедина, и потом ту остао. Године 1720. прелази у Паланку, где служи у чину капетана. Представљао је Паланку на Народно-црквеном сабору у Карловцима 22. марта 1731. године, када је за карловачког митрополита изабран Вићентије Јовановић. У Паланци му се родио и први син Гаврило. Постао је аустријски официр, као и свој отац, али се иселио у Русију и 1756. године се помиње као капетан Српског хусарског пука. Као оберкапетан, Секула је 1734. године постао командант места Петроварадински Шанац, које ће 1748. понети име Нови Сад. У Петроварадинском Шанцу, Секула Витковић, иначе познат као строг командант, остао је упамћен само по злу: „По сведочењу савременика, граничарски део Шанца представљао је ‘господара Секуле државу’, у којој је он од пореза трговаца и занатлија узимао паре и стављао у џеп, забрањивао вашаре, самовољно се понашао према грађанима, не устручавајући се и да их бије, да им куће

руши, те је чак и просјакe испред цркве терао да му кулуче“ (Раонић, 2012: 29).

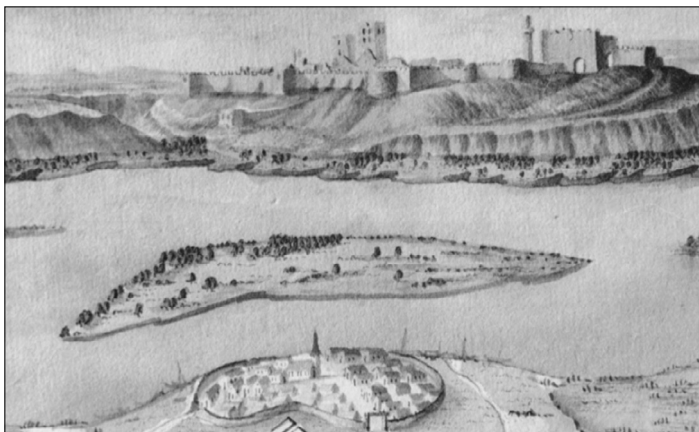
Секула Витковић (1688-1754), капетан Паланке у Војној крајини (1720-1734), а потом капетан Петроварадинског Шанца. Рад сликара Јоакима Марковића, после 1734.

Након укидања Подунавске границе 1745. године, прешао је у Срем, те је и умро као заповедник Сремске хусарске регименте, у Батајници, 31. марта 1754. године. Сахрањен је у манастиру Фенек, а 1771. године његови посмртни остаци пренети су у манастир Шишатовач, чији је био ктитор (Раонић, 2012: 29).

У Аустријско-турском рату 1737-39. године, борци из Војне крајине учествовали су у борбама у Србији. У то време избила је велика епидемија куге, којом је нарочито био захваћен Деспот Свети Иван (данашње Деспотово). Вероватно као последица ове епидемије, 1739. године у Паланци је постојала Царска апотека чији је провизор био Јохан Јозеф Паули и која је снабдевала лековима Бачко-бодрошку жупанију. Ово је уједно и прва апотека у Војводини (Јовин, 1998: 67). Паланка је такође у време рата имала и војну болницу, из које су рањеници воловским запрегама пребацивани у Бечеј (Јовин, 1979: 16). У Паланци

је у ово време ратни комесар био гроф фон Неселроде (Јовин, 1979: 16) Јохан Херман Франц, гроф од Неселродеа (*Johann Hermann Franz, Graf von Nesselrode*, рођен 13.3.1671. године, умро 3.2.1751.) био је у то време генерал-потпуковник аустријске војске, а 1741. године постаје фелдмаршал. Био је припадник немачке племићке породице из XIV века из грофовије Берг. Нажалост, о њему и о његовом војевању у и око Паланке нема података.

Године 1740. Паланка је прикључена Сремској граничарској команди са седиштем у Петроварадину, када је први пут почео и саобраћај скелом на Дунаву. Постојала је само једна скела која је могла примити свега две запреге и коју је вукао чамац на весла (Пап, 1988: 26), а њен власник био је илочки кнез Одескалки (Петрић, 1989: 36). Вероватно су ова два догађаја била узрочно повезана, пошто је административна прерасподела значила много већу потребу за успостављањем веза са Илоком и Сремом. Између 1742. и 1745. године у Паланку су се населиле прве немачке породице. Николаус Хеп тврди да се прво насељавање догодило 1742. године и да су прве немачке породице,ridoшле из Улма, живеде у 47 кућа близу Дунава. Двадесетак година касније, они ће продати куће својим српским суседима и, 1765. године, основати засебно насеље Нова Паланка. По Сави Петрићу, у то време почело је и насељавање Словака из Њитранске жупаније, а Немци су почели да се колонизују тек 1745. године (Петрић, 1989: 28).

Паланка са црквом и Илочка тврђава на мапи Принца Еугена Савојског из 1698. године

На Дијети 1741. године, млада царица Марија Терезија обећава угарском племству укидање Подунавске, Потиске и Поморишке војне границе и њихово инкорпорисање у Краљевину Угарску (Гавриловић, 2005: 23). Срби, видно узнемирени овом одлуком, захтевали су од Двора у Бечу да им и под цивилном управом обезбеди дотадашње привилегије. Да би смирили страсти, комесари задужени за инкорпорацију шаљу митрополиту Ненадовићу царичин рестрикт у којем налаже: „Пошто се у смислу 18. зак. чл. последње дијете Њ. В. решило 1743. г. да се Дистрикт Сремски, Доње Славоније с једне и с друге стране Дунава, а наине војничка места у Бачкој и Бодрошкој жупанији Сабадка, која се зове Св. Марија, Сомбор, Брестовац и Паланка инкорпорирају, на молбу Срба из тих дистриката се одређује да се [и поред тога] привилегије имају држати и да им инкорпорације нема прејудиковати и дероговати“ (Костић, 2001: 34).

Ипак, ово је било мртво слово на папиру, и неки Срби граничари су се жалили да је њихов положај „гори од робовског“. Стога су се Срби селили у Русију или чак назад у Турску (Костић, 2001: 34).

Паланка убрзо прелази на цивилну управу и постаје део Бачко-бодрошке жупаније, што ће остати све до распада Аустријског царства, са изузетком једанаестогодишњег периода у ком је била део Војводства Србија и Тамишки Банат (1849-1860). Шанац је укинут 1. јула 1745. године, а званична предаја Паланке жупанији извршена је 23. октобра. Исте године у потпуности је укинута Подунавска војна граница. Под новоуспостављени паланачки провизорат потпали су Оџаци, Парабућ (Ратково), Вајска, Бојани, Плавна, Товаришево, Параге, Силбаш, Гајдобра, Обровац, Букин (Младеново) и Чиб (Челарево) (Јовин, 1988: 16).

Литература:

- Гавриловић, С. (2005). Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18. Веку. У: *Сеоба Срба у Руско царство половином 18. века*, НовиСад: Српско-украјинско друштво
- Gauss, A. K. (1958). *Erinnerungen an Palanka*, Raubling: Freilassing, Pannonia-Verlag
- Група аутора (1997). *Општина Бачка Паланка*, Нови Сад: Институт за географију
- Група аутора (1986). *Palanka an der Donau: Eine Dokumentation unserer verlorenen Heimat im Batscher Land : 1764-1944*, Band II, Ulm: Heimatortsausschuss Palanka
- Јовин, С. (1988). Бачка Паланка – Историјски развој насеља. У: *Зборник радова о настанку, прошлости и историјском развоју града Бачка Паланка бр.1*, Бачка Паланка: Књижевни клуб „Дис“
- Јовин, С. (1998). *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине (1718-1849)*, II том, први део, Нови Сад: Матица српска
- Костић, М. (2001). *Нова Србија и Славеносрбија*, Нови Сад: Српско-украјинско друштво
- Пап, Л. (1988). *Бачка Паланка – монографска грађа за проучавање историје града*, Бачка Паланка: Књижевни клуб „Дис“
- Петрић, С. (1989). Три Паланке у Бачкој. У: *Зборник радова о настанку, прошлости и историјском развоју града Бачка Паланка бр. 1*, Бачка Паланка: Књижевни клуб „Дис“

Интернет извори:

- Раонић, Р. (2012). *Српски животописи*, трећи део, Доступно на УРЛ: <https://www.scribd.com/document/111105746/Srpski-%C5%BEivotopisi-tre%C4%87i-deo-Rade-Raoni%C4%87> (Преузето 17.11.2016.)

Владимир Баљ

**СРПКА НАРОДНА ВЕРОИСПОВЕДНА ШКОЛА
И СРПСКА ЧИТАОНИЦА
У СТАРОЈ ПАЛАНЦИ**

По доласку у Хабзбуршку монархију 1690. године, пред народне старешине постављен је задатак организације верског и просветног живота Срба. образовање је било вид очувања верског и националног идентитета и оно је било препуштено Цркви на бригу и управу, будући да је она дуг период била једини легални и легитимни представник српског народа у оквиру Хабзбуршке монархије.

На територију данашње Бачке Паланке Срби су насељавали и пре Велике сеобе, али су те насеобине биле крајње разуђене и несталне, те је извесно да тада није било говора о неком организованом образовању. Међутим, оснивање школе у Паланци Димитрије Кириловић везује чак за 1703. годину (Кириловић, 1929: 5). Настава тих првих школа била је на веома ниском ступњу и без већих резултата, пошто је наставни кадар био веома слаб. Највећи број учитеља имао је тек основно образовање. Школе су издржавале црквене општине, а деца су плаћала школарину, најчешће у натури. Настава је била базирана на читању, катихизису с појањем и рачунању.

Школа у Паланци помиње се у фонду Илирске дворске депутације у Сремским Карловцима. Он потиче из 1772. године, а састављен је за потребе Беча као извештај

о стању православних тривијалних школа на подручју Карловачке (Пецињачки, 1969: 1). У њему се каже да у „Паланци постоји школа још од кад су њени становници били милитари. Смештена је у црквеној порти, њена зграда има кујну и 2 собе. То училиште ради увек, изузев за време празника и бербе грожђа. Има 47 ђака, 40 дечака и 7 девојчица, који уче српско читање, писање, певање и хришћанске поуке. Учитељ је вредан, а служи и као црквени појак. Поставила га је општина уз сагласност бачког владике. Школски трошкови нису посебно обезбеђени, али општина подмирује што треба, о чему брину месни свештеници, док сам учитељ на име годишње плате прима (од општине) 40 форинти у готову, 15 великих мерова жита и 1 мршаво свињче.“ (Пецињачки, 1969: 29). Нема сумње да је овај извештај сачињен у вези с доношењем Школског устава за православне тривијалне мале школе у провинцијалном делу Тамишког Баната из 1776. године, пошто је већ наредне 1777. на истој основи донет закон који се примењивао у свим крајевима где су живели Срби. У ово време пада и чувени Рергуламент, којим је царица редуковала празничне дане у којима се светкују Срби светитељи и који је садржао наредбу да се покојници сахрањују у затвореним сандуцима и на гробљу, а не откривеног покроба у црквеној порти, као што је био обичај. Ове реформе нису добро дочекане, и у народу је избила побуна.

Амбиција царице Марије Терезије била је да се у свим местима где постоји православни живаљ оснују тривијалне школе¹ у којима би предавали квалификовани учитељи. Исто тако, инсистирала је на томе да саме зграде буду поправљене и што боље опремљене. Уз многе добре стране ових реформи, мора се нагласити да је њима започето отворено мешање државе у питање српског школства, а потом и преузимање контроле над њим. Српске школе су 1777. године подељене на три округа: Печујски, Загребачки и Велико-варадски округ.

Надзорник Печујског округа, коме је припала Паланка, био је Аврам Мразовић, који је у Сомбору одмах организовао течајеве за учитеље. Након тога, кренуо је у

¹ Ове школе имале су један до два разреда, која су похађала деца узраста од 6 до 12 година и који нису намеравали да се даље школују. Они су у школи учили читање, писање, четири основне рачунске операције и веронауку.

обилазак школа које су махом биле неподесне и трошне, без одговарајућег кадра. Тако је за школску 1790/91. годину Мразовић известио да у Паланци има сто четрдесеторо деце дорасле за школу, од тога 113 дечака и 37 девојчица, али да наставу похађа свега 33 дечака и 2 девојчице. (Гавриловић, 1999: 9). Улажући велики напор, Мразовић је успевао да уговори подизање нових и оправке старих школа, да уреди учитељске припадљности, уведе савременије методе у образовање и, коначно, да се школовање омасови. Држава је подстицала реформе и штампање потребних уџбеника, али често са задњом намером подметања унијатског учења, латинице као обавезног писма или одвајања од Русије и потребе за руским књигама. Када је Беч желео да наметне латиницу у образовање, митрополит Стратимировић је запретио да Срби своју децу више неће слати у школе. (Кириловић, 1929: 77). Не чуди онда што је Мразовић, иако сам с честитим и родољубивим намерама, често наилазио на велики отпор према реформама, пре свега међу српским свештеницима.

Ипак, овај марљиви педагог успео је да отвори бројне школе и уведе какав-такав ред у њих. Без континуиране бриге, у XIX веку српска просвета је поново била у незавидној ситуацији. Тако ће Урош Несторовић 1810. године, као врховни школски надзорник православних школа у Хабзбуршкој монархији, након првог обиласка терена у извештају написати да му се „дух и срдце ужаснуло“ кад је видео какво стање влада у школама, а цело српско школство описаће као „полумертво“ (Достанић и др., 1995: 68).

Први учитељ у Старој Паланци о коме имамо писани траг је Георгије Пуљевић, који је записао седмичне прокимене 1730. године, који се и данас налазе за десном певницом. У то време службовао је и Лазар пл. Јулинац, који је у Стару Паланку за учитеља дошао 1836. године.² Како су учитељи најчешће били и појци, то је била прилика да, у виду кратког записа, о себи и свом службовању оставе помен у богослужбеним књигама. Понајчешће то нам је и једино сведочанство о нечијем учитељевању у Старој Паланци. Тако се око 1839. године помињу учитељи Васа Бороцки и Пера Савић. Школска зграда сазидаана је 1841.

2 Запис, *Србљак*, Москва (Венеција) 1765, на доњем предлисту.

године и имала је пет учионица. Након револуције 1848/49. године долази до новог наглог успона српског школства у Угарској. Србима је краљевским рескриптом из 1868. године потврђена црквена и школска самоуправа, те за вероисповедне школе наступа период просперитета, јер их организује и њима руководи Ђорђе Натошевић (Гавриловић, 1993: 169). Из једног извештаја сачињеног 18. октобра 1850. сазнајемо да су смештајни и радни услови у школама (између осталих) у Старој Паланци задовољавајући (Петровић, 2003: 174). Међутим, с временом све се више инсистирало на опремању школа и залагању учитеља, као и на томе да сва деца похађају наставу и да им школовање донесе функционална знања. У једној таквој анализи остварености реформи из 1874. године школа у Старој Паланци нашла се међу „проблематичним“ (Петровић, 2003: 176). Ђаци већину градива нису разумевали и све је учено напамет, тако да на завршном испиту ученик није знао прочитати ништа друго сем онога што је знао напамет (јеванђеља, часослов, псалтир). Осим редовне школе, постојале су и такозване повторне. Оне су имале за циљ да ученике који су прошли кроз редовно школовање додатно образују помажући им да запамте оно што су научили, али и да их науче практичним стварима из пољопривреде (за дечаке) и ручног рада (за девојчице). Нагласимо и да је школа у Старој Паланци имала своју земљу, тзв. учитељску земљу: Бичанске слатине и Павловац. По свему судећи да је и уз саму школску зграду постојла „башча“ коју су ђаци обрађивали.

Епископ је захтевао од свештеника да подстичу родитеље да шаљу децу у школу, те је послао циркуларно писмо следеће садржине: „Најблагочестивији Господине Протопрезвитеру, Благочестива Господо Намесници, Пароси и Парохијски Администратори, нама најљубљенији! Од стране Ц. Кр. Училишног Надлежнштва је својим путем донето (на увид), да од све деце оба пола, која су способна за похађање Училишта, ни трећина не похађа Училиште. Даље, да месни училишни Директори у том погледу не одговарају својим дужностима, наспрам велике части [која им припада]; не мање [од тога], и парохијско свештенство, које је надлежно да локалну школску омладину обучава у хришћанској науци, оно је или сасвим немарно или се ослања у том погледу на

дотичног дечјег наставника – па се тако дете на крају и не шаље [у школу]. Дакле, поводом тога, Прехвално Ц. Кр. Училишно Надлежништво својим писмом од 10. јануара т. г. [1853] бр. 234., у том погледу се овамо [тј. нама] обратило, ради утврђивања потребних уредби, поводом којих се вашој побожности под строгим теретом предате Вам речи налаже, да подручне вам Парохијане, уверивши их у корисност школске наставе, на све начине побуђујете, да они своју децу, која су способна за похађање Училишта, без разлике у полу, у Училиште усрдно шаљу, а ви сами ни на који начин да не пропустите да ову младеж најревносније и најсавесније учите хришћанској науци. Даље, они свештеници, којима је поверен надзор локалних Училишта, нека се опомињу у том погледу прописаних и њима принадлежних дужности школског надзора, како би их тачно испуњавали. Дано из Седишта Конзисторијалног у Новом Саду, дана 22. јануара, 1853“ (Циркуларни протокол). Без обзира на све напоре, деца су врло слабо одлазила у школу. Тако се на трећој седници учитељског збора одржаног 21. јуна 1887. године чуло да „главне мане школског напретка јесу врло хрђаво похађање школе. Поред свега што се сваког месеца двапут пријаве месној политичкој власти, деца опет неће да долазе јер их нико не гони“.³ Даље, деца немају школске књиге, али и учитељи примећују да постоји недостатак стручног надзора.⁴ Непохађање школе приметно је нарочито у време пољских радова, тако 1888. године учитељ Јован Ајдуковић саопштава „да су женски разреди празни, да од 236 школске деце само 83 школу похађа а да 153 никако у школу не иду.“⁵ Родитељи су се често обраћали месном црквено-школском одбору са молбама да децу скину са школског списка јер су им потребни у свакодневним кућним обавезама. То су углавном били сиромашни удовци или удовице којима су старија женска деца чувала млађу браћу и сестре док су они одлазили у надницу. Такви случајеви упућивани су у повторну школу. Одбор је, пак, излазио у сусрет молбама родитеља који су живели на удаљеним салашима, као и родитељима чија су деца физички или ментално

3 Записник месног школског одбора у Старој Паланци. Трећа седница Учитељског збора држана 14. јуна 1887. АЦОБП 94.

4 Исто.

5 Исто, седница Учитељског збора држана 23. фебруара 1888. АЦОБП 94.

неразвијена. Још нешто, осим пуке непросвећености или незаинтересованости, као и потребе за дечијом радном снагом у пољу, одвлачило је ђаке од скамија, а то је одлазак на укопе. Више пута и месни црквено-школски одбор и учитељски збор расправља о том проблему. Како је смртност деце услед заразних болести била велика, учитељски збор одлучује да деца са наставе могу ићи на сахрану само ако је умрло дете из њиховог разреда. Чак је више пута слана молба свештеницима да укопе врше у ваншколско време. Тако учитељски збор решава „да ће зими од 1. новембра до 1. марта школску децу од 10 сати до 3 сата после подне на укопе пуштати а у остале месеце за време предавања ни у ком случају не могу деца ићи на погребе“.⁶ Ученици нису помагали само при сахранама, него су са наставе узимана и за помоћ свештеницима при свећењу водица и звоњења. Ово указује да деца пре једног века нису била искључена ни из једног сегмента реалног живота на селу: од кућних и пољских радова до присуства на сахранама. Занимљиво је да су се правдања часова звала „извињавања“ те да се „неизвињена дечија изостајања по закону имају оглобити са једном круном“. Обавеза школовања престајала је са навршених 15 година.

Током 1878. године постојала су четири разреда школе, која је похађало 270 ђака (Болманац, 1878: 24). У Шематизму Епархије бачке за 1897. годину (Ђирић и др., 1897: 18-19) наведено је да у Старој Паланци има пет одељења Вероисповедне школе: три мушка и два женска одељења. Од укупно седамсто двадесет деветоро деце дорасле за школу, те године наставу је пратило двеста деведесет једно дете, и то: 227 ученика у узрасту од 6 до 12 година (123 мушких и 95 женских) и 73 детета узраста 12-15 година (20 мушких и 23 женских). Наставни кадар чинило је пет учитеља: Коста Јанковић, Тодор Ракић, Јеврем Милошев, Ангелина Степић и Видосава Увалић.

У циљу побољшања материјалног стања сиромашних ученика Српска православна црквено-школска општина у Старој Паланци је на Савиндан 1874. године основала Фонд Светог Саве за издржавање школске сирочади. Овај фонд

6 Записник месног Учитељског збора у Старој Паланци, седница држана 30. децембра 1910. АЦОБП 106.

је 1889. године прерастао у Светосавску закладу, са улогом од 1.322 форинте, а каса се пунила од камате на главницу, сенокоса са старог гробља, децјих забава, од три дела прихода са школског врта, прилога на Светог Саву и других поклона. Половина прихода била је намењена за набавку одела, учила и књига сиромашној деци паланачке вероисповедне школе. Овај фонд је 1867. године износио 2.234 форинте.

Редовност похађања наставе одразила се и на повећање броја школске деце. У школској 1897/98. било је 457 ђака, у наредној школској години било их је 479, у 1899/90. години наставу су пратила 482 ученика и на почетку века, 1900/01. године, школу су похађала 443 ученика (АЦОБП 9/1901). У Шематизму за 1900. годину наведени су учитељи Коста Јанковић и Јеврем Милошев, као и учитељице Ангелина Степић и Видосава Увалић (Руварац, 1900: 85). Свега пет година касније, у скамијама је било готово стотину ђака више. Школске 1905/06. школу је похађало 559 ђака, узраста од шест до дванаест година, а старијег узраста (вероватно за повторну школу), од дванаест до петнаест година било је њих 228. Настава се одвијала у школи, коју су чиниле три куће са шест одељења и исто толико учитеља (три учитеља и три учитељице) (АЦОБП 55/1905). Из једног акта с почетка XX века, видимо да се број деце у школи увећавао и да је епископ Митофан Шевич дозволио да се отвори још једно одељење и запосли нови учитељ (АЦОБП 9/1900). Црквено-школским одборима било је забрањено да примају у службу лица која нису знала мађарски језик.⁷

Године 1898. благочестиви господин Александар Јорговић по прегледу школе и испита саопштио је своје примедбе: да читање мора бити течније и правилније, да се рачун мора успешније предавати а поред тога позвао је учитеље „да се има гимнастика ученицима предавати, на коју цел би црквена општина имала уступити своју порту“. Такође, прегледавши записнике учитељског збора саопштио је своју жељу да се учитељима „има држати стручна и практична предавања као дидактично – методичке расправе“.⁸ У циљу усавршавања учитељског кадра били

7 *Записник Црквено одборских седница 1897–1910.* Седница Одбора од 6. октобра 1902. тачка бр. 47.

8 *Записници учитељског збора.* Трећа седница месног учитељског збора од 12. априла 1898. АЦОБП 106.

су организовани разни курсеви и предавања на која су учитељи позивани. Тако 1909. године председник школског одбора Јереј Душан Јаблановић саопштава да ће се „за време школских ферија овде, у Паланци, одржати курс из ручних радова који ће трајати четири недеље. Исти курс одређен је и за учитеље и учитељице. Па како је вероватно да ће и та привредна струка бити у нашој школи облигатна, то мисли да би добро било када би наши учитељи и учитељице тај курс похађали и себе у том послу извећбали“.⁹

Прве предшколске установе у Угарској појавиле су се почетком XIX века, а функција им је била чување и збрињавање деце до поласка у школу. Тако су Ђорђе Натошевић и Никола Вукићевић 1886. године у Сомбору основали прво српско забавиште (Гавриловић, 2003: 313). Закон о дејој заштити из 1891. године обавезивао је све имућније општине да оснују предшколску установу, а то је била прилика за немађарске народе у Војводини да оснују установу на матерњем језику (Гавриловић, 2003: 313). Тако је 1894. године и у Старој Паланци почело с радом забавиште тзв. овода.¹⁰ Прве забавиље и васпитачи били су учитељи, а радили су по програму Милана Стојшића „Градиво за разна занимања Српчади“ (Гавриловић, 2003: 313). Садржаји рада морали су да буду различити и да се брзо смењују: кретање, забавне игре, гимнастика с певањем, разговор, цртање, бројање, приповедање... (Гавриловић, 2003: 313). Из једне жалбе месном црквено-школском одбору да школска деца стварају буку око зграде забавишта, знамо име забавиље (васпитачице) коју је жалбу поднела – Ана Петровић.¹¹ Већ 1910. увиђа се потреба градње нове зграде за забавиште и на седницама црквено-школског одбора се расправља из којих средстава би се забавиште могло саградити.¹²

Од школске 1879/80. године, у циљу помађаривања народних школа у Угарској, уведен је мађарски језик као обавезан. Већ десетак година касније угарско Министарство просвете запретило је да ће укинути вероисповедне

9 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Седница држана 24. априла 1909. АЦОБП 94.

10 *Запис, Минеј за новембар*, Москва, 1750, на првом предлисту.

11 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Седница држана 27. марта 1910. АЦОБП 94.

12 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Трећа седница држана 24. јула 1910. АЦОБП 94.

школе и претворити их у државне ако се буду опирале овим реформама. Зато је у Статуту Светосавске закладе у Старој Паланци и стајало да ће се помоћ сиромашној деци исплаћивати све док се школа зове вероисповедна, а у случају да школа престане да буде вероисповедног типа, заклада прелази у својину Српске православне цркве у Старој Паланци.¹³ Тако је на петој седници месног школског одбора српске православне црквене општине старопаланачке, прочитана наредба Високославног народно-школског савета „да се сви натписи на свим школским зградама имају са мађарским и српским текстом истаћи овако: *Görög keleti szerb népiskola* – Православна српска народна школа“.¹⁴ Контроле су биле све ригорозније а учитељу је претио и отказ ако деца не би добро савладала мађарски језик. Настава се у повторној школи по новом закону изводила искључиво на мађарском, те учитељ Константин Јанковић 1907. године моли школски одбор да га у повторну школу не распоређују „јер није сигуран у успех будући да не влада добро мађарским“.¹⁵ Од 1910. настава је требала да се изводи искључиво на мађарском, док би српски био само помоћни језик.¹⁶ До коначног укидања српске школске аутономије у Угарској дошло је 11/24. јула 1912. године, кад су све народне школе прешле у државне руке (Петровић, 2003: 177).

Бригу о плати за учитеље водила је Црквена општина у Старој Паланци. Тако је 1904. године одређена плата за учитеља од 800 круна, станарина 300 круна, огрев 40 и плата за повторну школу у износу од 80 круна (АЦОБП 6/1904). Такође, 1908. године видимо да се припадности исплаћују и од прихода са учитељске земље: атара Павловац и Бичанске слатине. Учитељи су добијали и новац од учешћа на сахранама – ако је погреб био обичан следовале су их 2 круне, ако је био парадни 4. Како су смештајни капацитети с временом постали мали и неподесни, 3. августа 1906. године започето је с градњом нове куће за потребе школе.¹⁷ Та зграда је завршена и освећена већ у новембру и одмах је

13 АЦОБП. Правила закладе Светог Саве.

14 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Пета седница држана 20. новембра 1908. АЦОБП 94.

15 Исто.

16 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Прва седница од 1. фебруара 1910. године, АЦОБП 94.

17 *Запис, Минеј за август*, Москва 1758, на првом предлисту.

пуштена у рад.¹⁸

Увид у седничке записнике открива да је школске 1909/1910. године у Старој Паланци било укупно 553 детета приспело за школу. Међутим, уписано је 470, јер остала су живела на салашима или нису школу раније похађала па се не зна у који разред треба да иду. Разред I-а бројао је 67 ђака (36 дечака и 31 девојчица) а у читељ им је био Коста Јанковић. У I-6, код учитеља Јеврема Милошевог, уписано је 76 ученика (44 дечака и 32 девојчице). Разред II-а са 52 ђака (по 26 дечака и девојчица) водио је Павле Лалошевић, а II-6, који је водила Софија Савић, бројало је 67 ученика (39 дечака и 28 девојчица). У трећем разреду било је 78 ученика (40 дечака и 38 девојчица) а разред је подучавала Олга Лалошевић. Четврти разред од 83 ђака (44 дечака и 39 девојчица) имала је Видосава Увалић. Пети разред од 37 ђака (19 дечака и 18 девојчица) и 10 у шести разред (4 дечака и 6 девојчица) били су спојени и њих је учио учитељ Милан Ђирић.¹⁹ Пада у очи бројност одељења, међутим, када се има у виду да је учитељица Софија Савић само пет година раније (1905) известила одборнике да је лошем успеху у њеном одељењу кумовао број од 138 ђака, показује да је много учињено на квалитету извођења наставе. У том смислу интересантна је наредба ЕШО 1612/1909 која гласи да се свуда отвори свих 6 разреда а да се у школама где је број ђака већи од 80 у разреду отварају нове дворане (учионице) са новим учитељом.²⁰ Наравно, поставља се питање како је у тако великим одељењима постигнута дисциплина. У ту сврху учитељи су често позивани да буду умерени у кажњавању деце, јер је било притужби родитеља на прекомерно физичко кажњавање деце.

У необјављеним успоменама покојног свештеника Николе Антића, који је родом из Старе Паланке, читамо како су школска деца одлазила на богослужења: „Уочи недеље и празника цела школа је ишла на вечерње богослужење. Обавезно се ишло и на Свету литургију која

18 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Девета седница од 8. децембра 1906. АЦОБП 94.

19 *Записник месног учитељског збора у Старој Паланци*. Пета седница од 8. августа 1909. АЦОБП 94.

20 *Записник месног учитељског збора у Старој Паланци*. Седница држана 4. новембра 1909. АЦОБП 94.

је почињала у целој Митрополији Карловачкој у 10 сати пре подне. Пре литургије одржавао се у школи ,каталог‘ са почетком у 9 сати. Ту су се певале и увежбавале црквене песме, а учитељ преслишавао ученике ,апостол‘ који се читао на тој литургији. Кад у 9.30 зазвони на црквеном торњу прво звоно за скуп верних, излазили смо у двориште на 5 минута, а онда се ређали по разредима и одлазили у цркву на литургију. Први и други разред стајали су крај леве певнице, а иза њих девојчице свих разреда. Ученици трећег, четвртог, петог и шестог, ако га је било, разреда стајали су поред десне певнице и певали целу литургију. Један, који је имао добар слух и глас почињао је певање, окренут лицем према осталима или стојећи на степеници крај владиног стола. Четворица ученика облачило се за чираке, шесторица за рипиде и један за крст. У току школске године сви смо се причешћивали обавезно два пута: први пут у суботу прве седмице Божићнег поста, а други пут у пролеће - уз Часни пост - на Теодорову суботу (Антић, у рукопису, 28).

По завршетку Првог светског рата и ослобођењу од угарске окупације, управљање школама у Бачкој, Банату и Барањи преузима Просветни савет Велике народне управе, да би се средином 1920. године и на ове школе почео примењивати Закон о народним школама Краљевине Србије из 1904. године (Петровић, 2003). Школа је имала и мали торањ и у њему звоно које је у 7.30 позивало ђаке у школу, и звонило за почетак и крај наставе (Антић, у рукопису, 21-22). То звоно набављено је 1901. године, а скинули су га Аустријанци 1916. године.

Између два светска рата све школе су биле у надлежности Министарства просвете Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије. Оно што је обележило овај период јесте да Православна црква више није имала никакав утицај на школски план и програм. У образовању је укинута појање као обавезан предмет, али се веронаука и даље изучавала. Нови проблем је настао када је држава одузела Цркви зграде вероисповедних школа, а није исплаћивала кирију. Црквена општина у Бачкој Паланци била је у судском спору с државом због ових неизмирених обавеза. Потраживања учитељских припадности, по инерцији, и даље су падала на Црквену општину у Бачкој

Паланци, па је парох Душан Јаблановић по том питању на седници паланачког црквеног одбора 22. фебруара 1920. године изјавио да је „православна српска црквена општина са грдним жртвама до сада издржавала своје вероисповедне школе, нарочито зато да наша деца науче читати, писати, рачунати на свом матерњем српском језику, а поред тога су плаћали и државни просветни намет. Пошто, Богу хвала, данас у свим нашим школама у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца свако слободно учи на свом матерњем језику, и дакле, нарочито на српском, то није потребно оно велико пожртвовање од стране Српске црквене општине, што је морала жртвовати према мађарској најезди у жељи васпитања деце своје у српском духу, које је уложила за издржавање својих вероисповедних школа.“²¹ Нова ратна страдања донела су нове недаће српском живљу у Бачкој Паланци, а за време Другог светског рата школама у Бачкој и Барањи управљале су мађарске окупационе власти.

Након Другог светског рата, Православна црква је потпуно изгубила право учешћа у школском програму и било каквом друштвеном и јавном иступању. Школске зграде су национализоване, а прекид је и симболично означен зазиђивањем врата које су из школског дворишта водиле у порту. Та зграда постојала је све до 1979. године, када је порушена да би на том месту била саграђена нова, савремена школска зграда (данашња ОШ „Вук Караџић“). У летопису цркве у Бачкој Паланци тим поводом је забележено: „Остаће само успомена да је [ту] некада била Српска вероисповедна школа, која је подигнута још за време Аустро-Угарске монархије, а коју су подигли Срби у Бачкој Паланци... Остаће сећање на дане када је српски народ, под тешким политичким и материјалним околностима подизао не само цркве, него и своје народне школе [...] па ко прочита ове редове споменуће ваљда и наше дивне претке, који су ценили, волели и поштовали своју цркву, веру и своју школу. Светла и уздигнута чела могу бити покољења јер су имали дичне претке, славне и одане својој цркви, вери и нацији.“²²

21 *Седнички записник Црквеног одбора*, 22. фебруар 1920. године, АЦОБП.

22 *Летопис*, АЦОБП. Овај епитаф у Летопису Црквене општине оставио је свештеник Жарко Срдић, а нама је послужио за састављање текста спомен-табле на ОШ „Вук Караџић“, о Митровдану 2016. године.

Учитељи српске вероисповедне школе у Старој Паланци до чијих имена и података је било могуће доћи:

Георгије Пуљевић, помиње се у запису из 1830. године.²³ Касније је био парох у Парагама.

Лазар пл. Јулинац, за учитеља је дошао 1836. и службовао до 1896. године, када се упокојио.²⁴

Васа Бороцки, помиње се у запису.²⁵

Пера Савић, помиње се у запису.²⁶

Јосиф Јулинац

Милан Чобанов

Лепосава Јовановић, у служби била од 1887. до 1891. године.

Јован Ајдуковић, (из Брестовца?) помиње се у запису из 1884.²⁷

Јелана Јанковић, (из Шашинаца?) помиње се само 1884. године.

Љубица Коњовић, помиње се само 1891. године.

Марија Јовановић, помиње се само 1892. године.

Коста Јанковић, стални учитељ. Рођен је у Сремским Карловцима 21. маја 1855. године и завршио Учитељску школу у Сомбору 1876. У служби је био од 8. септембра 1878. године. Био је ожењен и имао је троје деце. Знао је српски, мађарски, немачки, словачки и румунски језик. Године 1897. уживао је 400 форинти плате, стан и 12 катастарских ланаца земље (Ђирић и др., 1897: 19). Године 1907. примао је плату од 800 круна, уживао приходе са учитељске земље Павловац и Бичанске слатине од око 337 круна, 40 круна за огрев. По свему судећи, са Јевремом Милошевим живео је у школској кући, коју црквена општина одржава и кречи. За држање повторне школе добијао је 80 круна, 40 круна за огрев, за сахране 4 круне ако је „парадна“ и 2 ако је обичан укоп.²⁸

Тодор Ракић, стални учитељ. Рођен је 8. фебруара 1861. године у Лалићу. И он је из сомборске учитељске школе, коју је завршио 1883. године. На служби је био од 1. новембра 1884. године. Био је ожењен и имао троје деце.

23 Запис, *Седмични прокимен*, у десној певници.

24 Запис, *Србљак*, Москва (Венеција) 1765, на доњем предлисту.

25 Запис, *Псалтир*, Кијевопечерска лавра, 1790, први предлист.

26 *Исто*.

27 Запис, *Минеј за април*, Москва, 1750, на првом предлисту.

28 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Пета седница од 7. новембра 1908. године. АЦОБП

Знао је српски и мађарски. Био је члан Мировинског фонда. Уживао је плату као и Коста Јанковић (Ђирић и др., 1897: 19).

Јеврем Милошев, учитељ Јежа, стално запослен. Рођен је у Старој Паланци 5. марта 1870. године. Завршио је Учитељску школу у Сомбору 1890. и у служби је био од 1. септембра 1896. године. Имао је четворо деце. Говорио је српски и мађарски. Према извештају из 1897, уживао је исту плату као и Коста Јанковић (Ђирић и др., 1897: 19). Године 1908. имао је плату од 800 круна, користио приходе са атара Павловац и Бичанске слатине од око 330 круна, за огрев од државних власти годишње добијао 40 форинти, за рад у повторној школи 80 круна годишње, а за учешће у погребу 4 круне ако је „парадно“ и 2 круне ако је обичан укуп.²⁹

Ангелина Степић, стална учитељица. Рођена је у Великој Кикинди 6. августа 1853. године. И она је завршила сомборску учитељску школу 1891. године. Уживала је плату од 350 форинти, стан и 12 катастарских ланаца земље, по извештају из 1897. године (Ђирић и др., 1897: 19). Нова белешка из 1908. године показује да је учитељица Ангелина Степић имала плату од 700 круна, као и уживање прихода са Павловца и Бичанских слатина, 300 круна за станарине и 80 круна за рад у повторној школи.³⁰

Стеван Лесковац, помиње се 1900. године.³¹

Софија Савић, 28. септембра 1899. године заменила Ангелину Степић која је пензионисана, а као стални учитељ је од 22. марта 1904. године.

Видосава Увалић, стална учитељица. Рођена је у Товаришеву 8. јануара 1875. године. У Сомбору је 1892. завршила Учитељску школу, а у служби је била од 3. септембра 1892. године. Уз српски, знала је мађарски и немачки. Према извештају из 1857. године није била удата а уживала је плату од 350 форинти, стан и 3 јутра земље (Ђирић и др., 1897: 19). Године 1908. примала је плату од 828 круна, приходе око 92 круне са учитељске оранице Павловац, 300 круна за станарину, као и 500 круна на име

29 *Записник месног школског одбора у Старој Паланци*. Пета седница од 7. новембра 1908. године. АЦОБП

30 *Исто*.

31 *Записник Црквено одборских седница 1897–1910*, АЦОБП.

доплата која ће уплаћивати црквено-школска управа.³²

Павле Лалошевић, рођен у Сомбору 1885. године, где је завршио Учитељску школу 29. јуна 1903. године. Био је стални учитељ с декретом. Знао је српски, мађарски и немачки језик (Косовац, 1910: 436). У Паланци је службовао од 1. септембра 1904. године а 1908. имао је припадности као и Јеврем Милошев, с тим да му је по одлуци Епархијског школског одбора исплаћивано 300 круна за станарину.

Олга Лалошевић, учитељица, рођена у Врањеви 1883. године. Била удата за Павла Лалошевића, учитеља (у Шематизму из 1905. године помиње се под презименом Петровић). Завршила је Учитељску школу у Сомбору 29. јуна 1902. године (Косовац, 1910: 436). Знала је српски и мађарски језик. 1908. године имала је плату од 1000 круна годишње, као и од Епархијског школског одбора одобрену суму од 300 круна за станарину, која јој је тромесечно унапред исплаћивана. За време Другог светског рата утопила се у Тиси.

Милан Ђирић у службу је ступио 1. септембра 1907. године и уживао је плату од 1000 круна, 40 круна годишње за огрев, 300 круна за станарину, 80 круна за држање повторне школе, за погребне 2 круне ако је обичан укоп а 4 ако је „парадни“.³³

Зорка Ракић, учитељица са дипломом. Када се Милан Ђирић разболео 1909. године она га је мењала.

Јован Лазић (Косовац, 1910: 436).

У истој згради Вероисповедне школе 1870. године у циљу јачања отпора нарастајућој мађаризацији и буђења националне свести, основана је Српска читаоница „са циљем друштвеног, братског и пријатељског међусобног споразумевања и пријатељске забаве која ће у читању књига и новина материјално потпомагати и одгајати“ (Краљ, 2004: 8). У правилима поменутог удружења, која је требало да одобрени угарски министар унутрашњих дела, уврштен је овај члан: „Будући да је ово друштво ради унапређења српских интереса створено, то се за часнике само Срби бирати могу“ (Петрић, 1а, 3-4) Право је чудо да је овакав

32 Записник месног школског одбора у Старој Паланци. Пета седница од 7. новембра 1908. године. АЦОБП

33 Исто.

статут био одобрен. Српска читаоница је у почетку имала на располагању 450 публикација, а већ 1888. године у фонду је било 800 библиотечких јединица. Почетком XX века председник је био парох Душан Јаблановић. Први књижничар је био Никола Стојаковић, директор Антоније Протић, а записничар Коста Јанковић (Краљ, 2004: 9). За време српско-турског рата 1876. године Удружење је преко својих чланова прикупљало прилоге за опремање српске војске. Сва српска удружења тесно су сарађивала, те је тако Српска читаоница позивала овдашњи црквени хор на игранку, а они опет њих или су сарађивали са Ћачком омладином Старе Паланке. Из увида у књиге прихода и расхода увиђамо да паланачки црквени одбор редовно издваја средства из црквене касе за набавку нових књига. Др Борислав Увалић у Паланку је дошао 1906. године и био је почасни управник Читаонице пуних тридесет година. На иницијативу овог националног прегаоца, а у оквиру поменутог удружења, 1933. године основан је Просветни одбор, а др Увалић је постављен за председника. Ово удружење имало је за циљ да предавањима и образовним филмовима подигне ниво просвећености, културе и привредне умешности. Због дуговања сељаци су продавали своју земљу, углавном Немцима, који су је откупљивали снабдени повољним кредитима профашистичке установе „Аграрија“, па је прво предавање Просветног одбора др Увалић одржао на тему: „Србине, не испуштај земљу из шака твојих“ (Петрић, 16, 13). Убрзо су уследила и друга предавања, па је тако др Јован Димић, срески ветеринар, поучио народ о заразним болестима стоке, Сава Анђелић говорио је о заштити сељака од зеленаша, др Фрања Гризер о заштити од грипа, а учитељ Јован Лазић предавао је о вези школе и дома (Петрић, 16, 13). Како је интересовање било огромно у другом циклусу Бранислав Стефановић говорио је о општем просвећивању народа, Тоша Лазић о историји Срба у XVIII веку у Војводини, др Увалић о хигијенским навикама, Божа Мишевић о васпитању деце, Самуило Поповић о силосима (Петрић, 16, 14). Поред предавања, приказивани су и образовно-васпитни филмови: „Запуштено дете“, „Биртија“, „Како се јавила грижа у селу Прњавору“, „Сан удовице Маре“ и други. Сва ова предавања одржавана су у школској

згради четвртом после подне током јесењих и зимских дана и била су изузетно посећена. Читаоница је 1936. године имала 92 члана (Искруљев, 1937: 6). Пред Други светски рат, 1939. године при Удружењу основана је омладинска секција из које су се регрутовали бројни припадници партизанског покрета (Петрић, 1а). Књижни фонд је за време Другог светског рата „претресен“, а сумњиве књиге су спаљене. Преко 2.500 књига однето је у Библиотеку Матице српске, а до 1946. године осталих 5.000 књига остало је у кући породице Мишков на углу Милетићеве и Краља Петра Првог, што је представљало почетни фонд данашње Народне библиотеке „Вељко Петровић“.

Литература:

- Антић, Н. (s.a.) *Последњи дуд*, други део (у рукопису)
- Болманац, С. (1878). *Шематизам за 1878. годину*, Панчево
- Гавриловић, Н. (1993). Српске школе у Угарској од 1690. до 1918. године, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, Нови Сад: Музеј Војводине
- Гавриловић, Н. (1999). *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у периоду позне просвећености (1790–1848)*, Београд: Елит
- Гавриловић, А. (2003). *Настанак и развој предшколских установа у Србији*, у: *Образовање Срба кроз векове*, Београд: Историјски институт, ЗУНС, Друштво историчара Србије
- Достанић, Р, З. Спевак и С. Дунђерски (1995). *Реформа српских основних школа у Карловачкој митрополији од 1777. године до краја 18. века*. Организација и унапређивање институционалног васпитања и образовања
- Искруљев, Т. (1937). *Напредни старопаланачки Срби могу послужити за пример многим нашим селима у Бачкој*, у: *Дан* (14. мај 1937.)
- Кириловић, Д. (1929). *Српске школе у Војводини*, Сремски Карловци
- Косовац, М. (1910). *Српска православна Митрополија Карловачка: по подацима од 1905. год*, Сремски Карловци
- Краљ, Ђ. (2004). *Каталог завичајних књига Бачке Паланке*, Бачка Паланка: Народна библиотека „Вељко Петровић“
- Петрић, С. (1а). *Прва читаоница*, у: *Грађа за историју Бачке Паланке*, Бачка Паланка: Завичајна збирка Народне библиотеке „Вељко Петровић“

- Петрић, С. (16). Три Паланке у Бачкој, други део, у: *Зборник 2, Бачка Паланка: Књижевни клуб „Дис“*
- Петровић, И. (2003). Три века српске школе, у: *Норма, IX, I/2003*
- Пецињачки, С. (1969). *Православно – тривијалне школе на подручју Карловачке митрополије у 1772. години*, Београд: Педагошко друштво Србије
- Руvaraц, Д. (1900). *Шематизам источно-православне Митрополије Карловачке за годину 1900*, Нови Сад
- Ђирић, М., М. Шевић и Ђ. Ивковић, *Шематизам Епархије бачке: за годину 1897*, Нови Сад: Управа Епахије бачке

Извори:

- АЦОБП 94/1887
- АЦОБП 94/1888
- АЦОБП 9/1900
- АЦОБП 9/1901
- АЦОБП 6/1904
- АЦОБП 55/1905
- АЦОБП 94/1906
- АЦОБП 94/1908
- АЦОБП 94/1909
- АЦОБП 94/1910
- АЦОБП 106/1910
- АЦОБП. Правила закладе Светог Саве.
- АЦОБП. Летопис.
- АЦОБП. Записник месног школског одбора у Старој Паланци 1887-1910.
- АЦОБП. Записник Црквено одборских седница 1897-1910.
- АЦОБП. Циркуларни протокол, превео Петар Цветинов
- Запис, Минеј за април, Москва, 1750-1758
- Запис, Седмични прокимен, у десној певници.
- Запис, Србљак, Москва (Венеција) 1765, на доњем предлисту.
- Запис, Псалтир, Кијевопечерска лавра, 1790, први предлист.

Стефан Гужвица

БАЧКА ПАЛАНКА У РЕВОЛУЦИЈИ 1848. ГОДИНЕ

Дана 15. марта 1848. године, група радикалних либералних интелектуалаца у будимпештанској кафани „Пилвак“ изашла је на улице, протестујући против цензуре, захтевајући ослобађање политичких затвореника и рецитујући песму Шандора Петефија *Nemzeti dal*. Током њиховог марша кроз град, придружиле су им се хиљаде људи. Хабзбуршки гувернер, који није могао да рачуна на помоћ из Беча, јер је цар Фердинанд абдицирао само два дана раније, био је приморан да прихвати њихове захтеве. Тако је почела Мађарска револуција 1848. године, која је била само део „Пролећа народа“, односно таласа националних револуција које су те и наредне године захватиле Европу. На самом рубу Хабзбуршке монархије, у Паланци на Дунаву, ови догађаји мобилисали су локално становништво, које је активно учествовало у револуцији.

Нажалост, мало је познато о Паланци у те две значајне године, али се на основу неких постојећих извора и опште ситуације у Војводини, може реконструисати слика града у то време. Иако је револуција упамћена и као „Пролеће народа“, осећај националне припадности је често био неразвијен, те велика већина становништва у руралним срединама и мањим градовима није имала никакав осећај националне припадности, него су им значајније биле религија, класни

положај и оданост владару.¹ Зна се, међутим, да су паланачки римокатолици, Хрвати и Немци, као и православни Срби, већином стали на страну Хабзбуршке монархије и борили се против новопроглашене Мађарске републике. Неки су то радили из оданости династији Хабзбург, док су други сматрали да ће нова Мађарска држава да угрози њихова национална права. Такође је безбедно изнети претпоставку да су Срби имали израженији осећај националне припадности, услед постојања српске националне државе јужно од Саве и Дунава. Ово не значи да су апсолутно сви били против Мађарске револуције, као што сведочи пример асимиливаних Срба Шандора Петефија и Јаноша Дамјанича.

Услед лоше организације, политичке пасивности, или већ споменутог амбивалентног односа према националном идентитету, већинско становништво Бачке Паланке није било то које је преузело иницијативу на почетку револуције. Године 1848. Паланка је била под контролом мађарске војске. У Паланци је у лето те године била улогорена мађарска војска, која је заједно са војском из Футога била задужена за одржавање везе између Петроварадинске тврђаве и града Вуковара. Ово је био веома важан задатак, јер су Дунав и Вуковар били једини начин да војска у Петроварадину, окружена са свих страна од српске војске, остане у вези са централном владом у Будиму и Пешти (Петров, 1999: 49).

Паланка је остала под мађарском контролом бар до јануара 1849. године. Тада је, током једне мобилизације, забележено да је општина Немачка Паланка јануара месеца донирала коње за формирање коњичких ескадрона мађарске војске. Поред Паланке, овом позиву одазвали су се и становници Гајдобре, која је у овом тренутку била већински немачка, а становништво Товаришева дало је новчани прилог за куповину коња (Петров, 1999: 78). Осим ако се не ради о принуди (што исто није искључено), врло је могуће да је добар део Немаца давао своје коње за војску због осећаја припадности старом Угарском краљевству или мађарском народу. Тај осећај био је распрострањен међу паланачким Немцима све до њиховог протеривања 1944.

¹ Веома занимљив приказ једног малог хабзбуршког града и његових (а) националних борби у ово време, видети у: King, Jeremy (2002). *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*, Princeton: Princeton University Press.

године, те су се многи од њих и мађаризовали. Још један податак који говори о флуидности националних идентитета у ово време јесте тај да се у мађарској војсци борио паланачки Јеврејин Липот Бреслауер (Bernstein, 1898: 179). Почетком фебруара 1849. године, мађарска војска напушта Паланку, што локално становништво доживљава као ослобођење. Из тог периода остао је занимљив опис боја између српских и мађарских трупа недалеко од Паланке: „Из Паланке 7. вељаче. И ми се избависмо Мађара. Војска мађарска извукла се била одавде има неколико дана. Ми смо одмах послали посланике нашем команданту Србске војске у Бачкој и молили га да неку чету малу и нама у госте пошаље. Мађари за то дочују и од Футога пођу да се код нас наново настане. Ми се решимо да Мађаре међу нас не пуштамо. Ал како да их одбијемо, кад они имају топове, а ми немамо ни пушака? Та Бачвани се слабо у пушке уздају. И тако, кад су Мађари близу дошли, почну Немци говорити да се предамо. Срби нису дали о томе ни проговорити, него са оно неколико пушака што се код нас затекло изађемо и ухватимо бусију. Мађари почну палити из топова. Сад да видиш чуда. Њих неколико млађих људи па јуриш на топове кад год оно што су неки из Пивница у Карловце на духове. Погибе истина неколицина од њих, али погибе и Мађара, који су се срамно вратити морали. Тако сада чекамо сваки час нашу војску...”

(Запис је из књиге Паланчанина др Славка Јовина „Епидемија колере у Војводини 1848-1849. године“)

Можемо претпоставити да је Паланка након тога остала под српском војском оданом Хабзбуршкој империји. Након пораза Мађарске револуције, Паланка је постала део Војводства Србија и Тамишки Банат, да би након његовог укидања поново постала део Бачко-бодрошке жупаније у оквиру Краљевине Угарске, што ће и остати све до 1918. године. Иако се о Паланци у Револуцији осим горе наведених информација не зна много, познате су две значајне личности из Паланке које су имале утицај на догађаје 1848. и 1849. године. Један од њих, Јакоб Сукновић, био је у самом граду за време Револуције, док је други, иако родом Паланчанин, био далеко од Паланке. Његово име је Ђорђе Стојаковић и он је био један од српских народних првака и оснивач Српске Војводине.

Јакоб Сукновић

Јакоб Сукновић рођен је у Будиму 1784. године. Оно што је познато о његовом пореклу и уверењима данас може деловати контрадикторно, али представља одличан пример флуидности идентитета хабзбуршких поданика средином деветнаестог века. По вероисповести је био римокатолик. Иако му је презиме словенског порекла, у свим изворима се, осим латинског, наводи само још мађарски облик његовог имена (*Szuknovics Jakab*). Међутим, био је противник Мађарске револуције 1848. године и сврстао се на страну контрареволуционара. Вероватно је осећај припадништва цару у Бечу код њега преовладао над било којим осећајем националне припадности када је донео одлуку да се бори против Револуције.

Постао је свештеник 1808. године. Познато је да је прво био парох у Кунбаји од 1821. до 1824. године, па у Гакову од 1825. до 1840. године. У Паланку је дошао 1. маја 1840. године, када је и постављен за пароха. Две године касније, од сопствених средстава покренуо је изградњу општинске болнице Свете Јелисавете (завршене 1856. године), која се до периода после Другог светског рата налазила у данашњој згради школе „Херој Пинки“. Као парох места, био је својеврсни предводник католичког народа Паланке у Револуцији. Избегао је хапшење од стране Хонведа и тако вероватно спасао живот. Вероватно је да се у Паланку враћа тек фебруара 1849. године, након повлачења мађарске војске. Због свега што је прошао у Револуцији, калочки надбискуп га је 1854. године прогласио почасним каноником, а 1857. је одликован орденом Витеза реда Франца Јозефа. Од 1851. до 1858. године, био је архиђакон Јужнобачког дистрикта Калочке надбискупије, што значи да је у црквеној хијерархији тог доба имао највише звање након надбискупа. После Револуције радио је на проширењу Цркве Безгрешног зачећа Блажене Девице Марије у центру Немачке Паланке, да би удовољила растућем броју верника. Обновио је торањ, ставио цреп и продужио цркву за 5 метара, тако да је у његово време главна паланачка католичка црква добила свој коначни изглед, који је задржала до данашњег дана. Потом

је покренуо фонд за изградњу нове зграде за Основну школу у Немачкој Паланци, која се налазила на месту данашње Техничке школе „9. мај“. Нажалост, ова идеја је наишла на жесток отпор од стране Општинског већа и цео процес је потрајао веома дуго (Група аутора, 1986: 139). Сукновић није доживео да види изградњу нове школе, која је на крају подигнута тек између 1872. и 1874. године залагањем општинског судије Михаела Дикмана и имућног апотекара Карла Харликовића.

Јакоб Сукновић умро је 4. децембра 1864. године и сахрањен је у капели на калварији. Калварија је латински назив за Голготу и представља римокатоличко светилиште на отвореном направљено у облику стазе на којој се са стране приказују Христове муке на путу до распећа. На крају се обично налази капела или приказ распећа Исуса Христа и два разбојника. На територији општине опстала је до данашњих дана калварија на гробљу у Челареву. Паланачка калварија изграђена је 1814. године.² Налазила се на месту данашње „НИС“ пумпе на Обровачком путу. По њој се улица Војводе Мишића (Зечки шор), која је излазила на калварију, звала још и *Kalvarien-Gasse*. Парох који ју је подигао звао се Каспар Тирингер. Била је посвећена Светом Срцу Исусовом, а освећење је обављено 1824. Изградња је омогућена залагањем новопаланчанина Јозефа Гумпела, који је самостално преузео иницијативу и сакупио новац за подизање капеле (Група аутора, 1986: 139).

2 Више на УРЛ: <http://www.rimkatbp.com/HR/O%20nama/Index.html>

Капела на паланачкој калварији

Након скоро четврт века службе у Паланци, Јакоб Сукновић из Будима сахрањен је у тој капели. Паланчани га нису заборавили, те је паланачки лист *Die Wacht* писао о њему 10. октобра 1937. године:

Пречасни Јакоб Сукновић

„Велики део становника Паланке није до скоро знао какво „благо“ наша парохија поседује. Ове недеље је парох Петер Вајнерт³ донео на знање да се у овдашњој парохијској болници налази портрет рађен уљем и у природној величини који поштује правила уметности и који је ту окачио и сачувао наш некадашњи парох Јакоб Сукновић. Пошто је слика била у оштећеном стању, наш рестауратор и сликар портрета Петер Маурер ју је поправио веома успешно. Ко је за наше место био парох Јакоб Сукновић? Он је био заштитник и добротинитељ у сваком смислу те

³ Петер Вајнерт (1874-1945) био је паланачки парох све до 1944. године. Пошто су Немци на крају рата кажњени по принципу колективне кривице, послат је у Нови Сад као ратни заробљеник и умро у радном логору 1945. године.

речи. Од својих сопствених средстава је дао да се изгради болница и кућа за сиромашне. Он је наложио да се наша црква 1857. надогради. То што је она данас ове дужине и што има торањ, јесте захваљујући њему. Као зачетник школства, основао је већи почетни фонд за изградњу школске зграде чији завршетак није доживео. Због свог снажног залагања током Револуције 1848-49, Сукновић је именован почасним каноником и носиоцем ордена Витеза реда Франца Јозефа. Рођен је у Офену 1784. и овде је постављен за пароха 1. маја 1840. године. Умро је 1864. и почива вечни мир у овдашњој калваријанској цркви. Сукновић је овде био трећи парох. Први је био Каспар Тирингер (1796 - 1826), Паул Хубази (1826 - 1840), Јакоб Сукновић (1840 - 1864), Петер Армбруст (1864 - 1894), Георг Шредер (1894 - 1920), Петер Вајнерт од 1920. Слика која је пронађена је сада изложена у излогу књижаре Тројер.⁴

Међутим, након Другог светског рата, паланачка римокатоличка заједница знатно је смањена протеривањем Немаца. Тако је Јакоб Сукновић постепено пао у заборав, а његово почивалиште третирано је на срамотан начин. Калварија и капела у којој је Јакоб Сукновић сахрањен порушене су, а на њиховом месту подигнута је бензинска пумпа. Тачна година рушења капеле на калварији није позната, мада је још увек постојала 1968. године. Судбина посмртних остатака Јакоба Сукновића такође је непозната.

Ђорђе Стојаковић

Други изузетно значајан Паланчанин о ком се у нашем граду скоро ништа не зна је истакнути српски револуционар Ђорђе Стојаковић, један од народних првака у Револуцији 1848/49. Георгије Стојаковић је рођен у Старој Паланци 11. априла 1811. године. Био је одличан и истакнут ученик и студент, те је студирао право и у Бечу и у Пожуну (данашњој Братислави). Доктор правних наука постао је 1833. године, са само 22 године. Током 1834. године добио је, као награду, златну колајну за расправу коју је написао

4 Књижара „Тројер“ налазила се у Палати Ресели, тј. у згради у Улици Краља Петра I бр. 9.

поводом педесетогодишњице пештанског универзитета (Поповић, 1990: 204). Добија дозволу за бављење адвокатуром 1836. и од тада ради као адвокат у Пешти. Убрзо постаје „правдобранитељ“ православне будимске конзисторије и Матице српске (Медаковић, 1998: 171). Године 1842. постаје и правни заступник кнеза Милоша Обреновића, који се нашао у егзилу након што је његов син Михаило збачен са власти.

Портрет Ђорђа Стојаковића

Након избијања Револуције, инспирисан идеалима француског револуционарног републиканства, Ђорђе Стојаковић излази на јавну сцену са својом књижицом „Осветљење“ у којој критикује систем у Србији и доводи у питање наследно право српских кнежева. Затим одлази у Будимпешту и 6. марта учествује у делегацији предвођеној Ђорђем Стратимировићем која је Мађарима понудила српске захтеве за аутономијом (Медаковић, 1998: 171). Срби су захтевали слободу језика, вероисповести, школе, право на одржавање сабора сваке године и укључивање у локалне власти. Међутим, мађарски прваци, а посебно

Лајош Кошут, били су изричито против. Долази до велике тензије и заоштравања односа између Срба и Мађара, а Хрвати у међувремену нуде Србима савез против Мађарске и позивају на уједињење са Србијом.

Након неуспелих преговора, Ђорђе Стојаковић одлази у Сремске Карловце и 1. маја 1848. године присуствује Мајској скупштини. Дана 3. маја 1848. године ова Скупштина проглашава Српску Војводину, која обухвата Срем са границом, Барању, Бачку са бечејским дистриктом и шајкашким батаљоном и Банат са границом и кикиндским дистриктом. Српска Војводина улази у савез са „Троједном краљевином“ – Хрватском, Далмацијом и Славонијом. Карловачки митрополит Јосиф Рајачић је проглашен за патријарха, Ђорђе Стратимировић за војда, а Стеван Шупљикац за војводу. Формирана је чак и Влада Српске Војводине тзв. Главни одбор. Ђорђе Стојаковић постаје члан Главног одбора и самим тим једна од кључних личности у животу српског народа у Војводини. Затим је именован за члана делегације која ће представљати Србе на Свесловенском конгресу у Прагу, предвођене Павлом Стаматовићем. Конгрес је одржан на прашком Словенском острву, у палати Жофин, од 2. до 12. јуна. Није донео конкретне резултате, услед немогућности договора о гласању, дневном реду и поступцима на скупштини. Прекинут је када су на улицама Прага почели нереди и бомбардовање од стране војске одане новом цару Францу Јозефу. По повратку из Прага, Ђорђе Стојаковић је ухапшен у Пешти, осуђен због велеиздаје и послан на преки суд. Био је малтретиран од стране мађарских стражара: „Толико и толико пута наперили су хонведи пушку кроз прозор собе у којој је био затворен да „вад-раца“ убију. Ушао је у тамницу вран као гавран, а изишао из ње упола сед.“ (Поповић, 1990: 205)

После битке код Сентомаша, 14. јула 1848. године, Ђорђе Стојаковић замењен је за једног од мађарског поручника, сина богатог бечког племића, који је заробљен у бици. Након ослобађања, учествује у раду Главног одбора, тј. војвођанске владе, све до краја Револуције (Медаковић, 1998: 171). У то време радио је чак и на нацрту Устава Српске Војводине. За разлику од мађарске Владе која је

бројала само девет чланова, у српској Влади их је било чак 48, а на интервенцију припадника Омладине накнадно их је укључено још девет, и ова „Влада“ није била ефикасна. Септембра 1848. године, Стојаковић је послат као правни референт у Земун (Österreichisches Biographisches Lexikon, 2010: 303).

Упркос разним понудама које је мађарска Влада накнадно нудила Србима у Војводини, патријарх Рајачић је остао уз Аустрију и бана Јелачића. Као знак захвалности, Беч је потврдио Рајачићеву позицију патријарха и Шупљикчев избор за војводу. Српска војска је у јануару 1849. године била на вратима Мохача и Арада, али је крајем марта и почетком априла мађарска војска започела контра-офанзиву у којој су заузети Сомбор, Сентиван, Сириг, Сента, Врбас, Бечеј, и Србобран. Србобран је спаљен, а становништво протерано из села, а Нови Сад је 12. јуна 1849. бомбардован са Петроварадина и скоро савињен са земљом (Поповић, 1990: 296). Мађарска револуција је угушена тек захваљујући руској интервенцији на захтев Франца Јозефа. Мађари су поражени у бици код Вилагоша 13. августа 1849. године. Главне вође побегле су у изгнанство, а водећи генерали погубљени су у Араду.

Патентом од 18. новембра 1849. године, цар је формирао Војводство Србију и Тамишки Банат. Ђорђе Стојаковић након рата прелази у Беч, где преговара о правном положају новооснованог Војводства као члан Законодавног комитета (Österreichisches Biographisches Lexikon, 2010: 303). Понуђено му је чак и место у Министарству правде у Бечу. Потом постаје члан Главног земаљског суда, прво у Пешти, а потом у Темишвару. Године 1856. постаје дворски саветник и члан највишег суда у Бечу. Међутим, упркос Стојаковићевим вишегодишњим залагањима, Војводство је укинута 1860. године. Једино за шта је патријарх Рајачић накнадно успео да се избори било је одржавање црквено-народног Сабора. Дана 2. априла 1861. године одржан је Благовештенски сабор. Патријарх и Стојаковић су на сабору представљали „Већину“, односно групу која се залагала за сарадњу са аустријском Владом и царем, упркос укидању Војводства. Били су најбројнији и изборили су се за очување привилегија, црквено-школску аутономију и

повратак аутономне области с војводом на челу. Касније се испоставило се да су ови захтеви подржавани од стране бечке Владе користили само за слабљење мађарске стране у преговорима и никада нису испуњени.

Исте године, Стојаковић је био један од оснивача Српске црквене општине у Бечу. Био је њен први председник и на оснивачкој скупштини 27. новембра 1860. изабран је за члана црквеног одбора. Већ 3. децембра 1860. године, Одбор је одлучио да се од највиших државних власти затражи место на Глицис и Франц-Јозеф кеју који је иначе према урбанистичком плану био одређен за цркву. Такође је затражено место за зидање парохијске куће и школе. Након што је ово одобрено од стране аустријских власти, формирана је и депутација која је отишла на пријем код цара Франца Јозефа да би му изразила захвалност због давања земљишта за цркву и школско-парохијски дом. Депутацију је, као дворски саветник и председник Црквене општине, предводио Стојаковић лично (Медаковић, 1998: 76). Упоредо са тражењем земљишта за цркву, црквени дом и школу, Одбор је тражио одређену парцелу на централном гробљу које се тада оснивало, на којем би се сахрањивали православни Срби. Након преговора, који су трајали годинама, уступљена је парцела која носи назив „Српско одељење“ парцела бр. 68, а налази се у близини српског војничког гробља. Ђорђе Стојаковић умире у Бечу 28. новембра 1863. године. Храм Српске црквене општине, који није изграђен за његовог живота, а који је посвећен Светом Сави, коначно је завршен 1893. године.

Литература:

- Bernstein, B. (1898). *Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók*, Budapest: Franklin-Társulat
- Група аутора (1986). *Palanka an der Donau: Eine Dokumentation unserer verlorenen Heimatim Batscher Land : 1764-1944 (Band I)*. Ulm : Heimatortsausschuss Palanka
- Јовин, С. *Епидемија колере у Војводини 1848-1849. године*
- King, J. (2002). *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemian Politics (1848-1948)*, Princeton: Princeton University Press
- Медаковић, Д. (1998). *Срби у Бечу*, Нови Сад: Прометеј
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950* (2010). Том 13, Беч
- Петров, М. (1999). *Бачка у Револуцију 1848-1849*, Нови Сад: Рех-имР IGT
- Поповић, Д. Ј. (1990). *Срби у Војводини III*, Нови Сад: Матица српска

Интернет извори:

<http://www.rimkatbp.com/HR/O%20nama/Index.html>

Никола Миливојевић

ОДНОСИ И ВЕЗЕ СРЕДЊОЕВРОПСКИХ НАРОДА ЗА ВРЕМЕ ВЕЛИКОГ РАТА ПРИКАЗАНИХ КРОЗ РАТНЕ СУДБИНЕ ЖИТЕЉА ЈЕДНЕ БАЧКЕ ВАРОШИЦЕ

Територија града Бачке Паланке, на почетку XX века налазила се у Бач-бодрошкој жупанији (*Bács-Bodrog vármegye*) у оквиру угарског дела Аустроугарске монархије. Њене три сестринске општине: Стару (*Alt/Ó Palanka*), Нову (*Neu, Új Palanka*) и Немачку Паланку (*Deutsch, Német Palanka*)¹ настањивали су различити средњоевропски и балкански народи: Немци, Срби, Мађари, Словаци, Јевреји, Роми итд. Немачко становништво (*Donauschwaben*) чинило је већину у Новој и Немачкој Паланци², док је српско становништво чинило већину у Старој Паланци³. Поред Немаца, становнике Немачке Паланке чинили су: Словаци, Мађари, Јевреји⁴ и мањим делом Срби, док су Словаци од своје колонизације

1 Име Немачке Паланке после 1918. године промењено је у Бачка Паланка (Петрић, 1988: 30).

2 Немци из Алзаса, Лорене, Судета и јужнонемачких покрајина колонизовани су у неколико наврата у XVIII веку, а прилив немачког становништва настављен је и на прелазу из XVIII на XIX век, за време „златног доба приватних колонизација“ у време владавине цара Франца I (II) (Јањетовић, 2009: 51-54).

3 Срби су крајеве јужне Угарске почели да насељавају током позног средњег века. Највећи део Срба ове крајеве дошао је за време Велике сеобе под Арсенијем III Црнојевићем 1690. године, а прилив новог српског становништва настављен је и током наредних векова. Србе, поред тога што су порекло са Балканског полуострва, сасвим оправдано можемо уврстити у породицу средњоевропских народа, јер настањују области јужног дела панонске равнице, тј. средње Европе (Поповић, 1957: 103; 1963: 181).

4 Јевреји Ашкенази насељавају Нову Паланку 1771. године (Шосберггер, 1998: 14).

углавном груписани у јужном делу Старе Паланке, познатом као „Калош“.⁵ Према последњем предратном попису из 1910. године, Паланке су имале укупно 13 047 становника, од којих су најбројнији били Немци (6 400), потом Срби (4 100), затим Мађари (1 561), Словаци (797) и на крају Јевреји (367). У остале народе сврстано је 182 становника (Јовин, 1988: 21).

На прелому из XIX у XX век, дошло је до наглог друштвено-економског и културно-политичког јачања паланачких општина. Подигнуте су многе фабрике, школе, верске, културне и административне институције, док су паланачке општине повезане железницом и реком Дунав са унутрашњошћу Угарске, преко Илока и Шида са суседном Краљевином Хрватском, а самим тим и свим важнијим центрима Средње Европе и Балкана. Највећи део индустријских постројења, занатских радњи и трговина налазио се у рукама Немаца, док се мањи део налазио у рукама Мађара и Јевреја. Срби, као претежно пољопривредно становништво, поседовали су највећи проценат обрадивих површина паланачких атара, док су се Словаци бавили ситним занатима, трговином и надничарским пословима. Као носилац средњоевропске културе, Немци остављају највећи утицај на своје суседе. Они својим радом доприносе општем друштвено-економском напретку, а отварањем првих културних институција доприносе културном уздицању паланачких општина. Њиховом утицају у знатној мери допринела је и државна политика вођена до 1867. године (Пап, 1988: 17, 24, 27; Јањетовић, 2009: 46,53-55; Милутиновић, 1962: 36-46; Антоловић, 2009: 183-188). Иза њих велики утицај имају Мађари који се труде да, као водећи народ угарског дела монархије, што више истакну значај своје културе и нације у односу на немађарске народе преко администрације и школа (које се од почетка XX века искључиво воде на мађарском језику), као и политиком асимилације (тзв. „мађаризација“) током периода друге половине XIX века и првих деценија XX века (Рокаи и др., 2002: 281-284). Последице политике асимилације у паланачким општинама јасно се могу уочити из наглог

5 Тридесет словачких породица из околине града Њитре колонизовано је у Стару Паланку 1792. године (Пап, 1988: 23).

повећања броја Мађара са 583, према попису из 1880. године на 1 561, према попису из 1910. године (Јовин, 1988: 21; Петрић, 1988: 19). Асимилацији више подлеже недовољно национално свесно немачко и јеврејско него национално свесно српско и словачко становништво, а прелазак у „Мађаре“ сматран је и одличним начином задржавања свог друштвеног положаја (Шосбергер, 1998: 30). Паланачки Немци и Мађари имали су обележја грађанске класе, док се елементи грађанске класе тек јављају у овом периоду код Срба и у јако малом проценту код Словака и Јевреја (Јањетовић, 2009: 58; Шосбергер, 1998: 29; Рокаи и др., 2002: 285). Оснивањем Српске читаонице са библиотеком 1875. године, Срби постају битан чинилац културног живота паланачких општина (Пап, 1988: 27), док у Старопаланачкој општини почетком XX века делује неколико високообразованих српских лекара и учитеља (Косовац, 1910: 435-6). Велику пажњу квалитету верске службе у предратном периоду поклањају паланачки Словаци и Јевреји, доводећи у своје верске институције особе са изузетним образовањем и репутацијом. На место свештеника у словачкој евангеличкој цркви 19. 7. 1903. године долази Игор Штефаник (*Igor Štefánik*). Његов долазак означио је почетак јачања веза Матице и паланачких Словака, као и почетак њиховог културног уздизања (Пап, 1988а: 34). Паланачки рабин 1914. године постаје Бењамин Фишер (*Beniamin Fischer*). У тренутку Фишеоровог доласка, Паланка је била једна од укупно 28 јеврејских општина Бачке. Оно што ју је истицало од других средина са јеврејском популацијом, поред новог рабина, било је Паланачко јеврејско добротворно друштво (Шосбергер, 1998: 44, 59, 199).

У годинама пред избијање Првог светског рата дошло је до повећања напетости у унутрашњој политици Аустроугарске монархије. Атмосфера према њеним словенским поданицима постаје доста негативна, док се у угарском делу монархије врши све већи притисак на немађарске народе политиком „мађаризације“. Заоштравањем спољно-политичких односа са суседном Краљевином Србијом доводи до погоршања односа аустроугарских власти према српском народу у оквиру њених граница (Рокаи и др., 2002: 283), што доводи до укидања

Српске црквене аутономије 1912. године (Слијепчевић, 2002: 189). Приближавањем рата дошло је до јачања националне свести код паланачких Словака и Немаца (Јањетовић, 2009: 78-79; Sirácky, 1996: 10). На Словаке велики утисак оставила је посета Старој Паланци и Пивницама 1912. године брата свештеника Игора Штефаника, Милана Штефаника, једног од главних заговорника сарадње Чеха и Словака за остварење независности од Аустроугарске, (Кузмановић, 2009/10: 40).

Паланчани у рату

Убиство Франца Фердинанда у Сарајеву 28. 6. 1914. бацило је Европу и остатак света у наручје новог рата са дотада незапамћеним размерама и последицама (Ђуришић и др., 1976: 15-20). Ратни вихор, као и његова почетна еуфорија није мимоишао ни Паланчане, чије судбине постају саставни део огромног мозаика ратних збивања. Опис узбуђења које је владало у Паланци, на вест о избијању рата и мобилизацији, проналазимо у ратном дневнику, уједно и једином сачуваном дневнику из овог периода, старопаланачког лекара др Борислава Увалића. Ове догађаје описује следећим речима: „Била је субота у подне, када су пештанске новине 26. 6. 1914. донеле неочекиван глас, да је наша држава предала ултиматум Србији, и да ће до 6 сати увече решити хоће ли доћи до рата или не. То после подне смо код нас у ходнику расправљали ја, Небојша и Браца Добермен све могућности. Женске су биле све узбуђене. Браца је предлагао да одемо у Кафану и да тамо дочекамо, довече телеграфске извештаје, па да знамо на чему смо. Ја нисам био зато, хтео сам још једну ноћ да мирно спавам. И заиста легао сам рано и спавао добро. Ујутру 26.6.1914. била је недеља био сам још у постељи, када сам чуо добош на улици, одмах смо знали шта је: Мобилизација...Нашем једноставном животу беше крај.“ (Увалић, у рукопису).

Паланчани су, по избијању рата, делили судбину својих сународника, поданика Аустроугарске монархије. Војно способни Паланчани које је рат затекао код куће, првој мобилизацији подлежу у лето 1914. године (Ђуришић и др., 1976: 15-20). Ступивши у редове аустроугарске

царско-краљевске армије, нашли су се у истим јединицама са многим другим средњоевропским народима. Са некима од њих, који су живели у другим деловима монархије (Словенцима, Румунима, Чесима, Закарпатским Русинима, Украјинцима, Италијанима и Пољацима), срели су се по први пут. Све наведено најбоље се види из ратног дневника Борислава Увалића, који при опису састава јединице у којој се налази, с киме ступа у контакт наводи: Мађаре, Немце, Хрвате, Србе, Словаке итд. (Увалић, у рукопису).

Двогодишњим истраживањем прикупили смо имена 556 и скоро исто толико ратних биографија Паланчана учесника Првог светског рата. Од укупног броја прикупљених, 377 чине Немци, 128 Срби, 32 Мађари, 8 Јевреји, 5 Словаци, 5 Хрвати и 1 Русин. Што се родова војске тиче, највећи проценат чинио је пешадију: 253, затим коњицу 6, морнарицу 2, авијацију 3, артиљерију 3, санитет 2, а због недостатка документације нисмо у могућности да утврдимо ком роду припада остатак пописаних бораца. На основу ратних биографија закључујемо, да су у рат добровољно као малолетници или са предвојничком обуком највише улазили Немци и Мађари, а у мањој мери Словаци, Срби и Јевреји. Замимљиви су примери породица Штајн (*Stein*), Ресели (*Reszely*), Хорват (*Horváth*), Червењи (*Cserveny*), Бајнштајгел (*Beinstingel*) итд. из којих су се сви војно способни мушки чланови добровољно пријавили за војну службу током рата. Породица Штајн дала је укупно 6, а породица Ресели 3 борца, Хорват 3, Червењи 2, Бејнштајгел 3 борца, а неки од њих на крају рата достигли су више официрске чинове. Највећи број пронађених официра (32) и подофицира (12) чинили су Немци и Мађари. Позната су нам само два српска официра и један подофицир, један официр русинског порекла, три официра јеврејског порекла и један подофицир словачког порекла (*A Magyar Katona [...]*, 1942: 11-15, 33-34, 56, 58, 64, 80, 84, 86, 147, 173; *Tablo [...]*, s.a.).

За време Првог светског рата распореди Паланчана на фронтовима зависили су од опште потребе Царства за људством, као и од отварања нових фронтава Аустроугарске наспрам њених противника. Током прве године рата највећи број Паланчана распоређен је на Источни фронт,

а мањим делом на Балкански (Српски фронт). Отварањем фронтова са Краљевином Италијом 1915. године и Краљевином Румунијом Паланчане можемо да пронађемо у јединицама армија на италијанском и румунском фронту, а од 1917. и у артиљеријским јединицама на Западном фронту (Ђуришић и др., 1976: 49, 63, 94-103, 123, 136, 170, 175, 191, 194, 203, 255, 266, 318, 336, 349). Иако су три сестринске општине потпадале под IV Армијски корпус са центром у Будимпешти, често се дешавало да су њени житељи служили у јединицама суседних Армијских корпуса са седиштима у: Загребу (XIII), Темишвару (VII), Грацу (III) и Сарајеву (XV), као нпр. 16. Бјеловарској пешадијској регименти, 6. Пучко-ушашком домобранском артиљеријском пуку у Загребу, 7. Царско-краљевском пољско-артиљеријском пуку у Осијеку, 27. Хонведском пешадијском пуку у Сиску, 27. Царско-краљевском пешадијском пуку у Грацу, 7. Хонведском пешадијском пуку у Вршцу, на броду С.М.С. Сент Иштван (*Szent István*) итд. (A Magyar Katona [...], 1942: 11-15, 33-34, 56, 58, 64, 80, 84, 86, 147, 173). Више од 50 % пописаних бораца већи део војне службе провео је на Источном фронту. На овом Фронту је забележен и највећи број погинулих војника, рањеника и ратних заробљеника. Други фронт по броју заробљених и погинулих био је Балкански фронт (A Magyar Katona [...], 1942; Tablo [...], s.a.).

Стање у Паланци за време рата

На основу биографија бораца и расположиве архивске грађе не можемо да тврдимо да је рат поделио становништво паланачких општина на „Немце и Мађаре с једне, и Србе и Словаке са друге стране“. Три паланачке општине и њено становништво за време рата наставило је нормално да функционише, свака општина као целина сама за себе, а контакти између њихових житеља били су свакодневни и присни као и пре Великог рата. И поред заоштравања односа Двојне монархије према својим словенским поданицима, хапшењима угледнијих српских и других јужнословенских интелектуалаца и политичара, узимања талаца и утамничавња Срба у специјалне логоре у Араду и Егеру (Екмечић, 1989: 710-715; Микавица, 2014,

209-212), немамо података о било каквим инцидентима и насиљу једног дела паланачког становништва, нпр. немачког и мађарског над словачким, јеврејским, ромским или српским становништвом у овом периоду. За сада немамо документованих података о спровођењу репресија према породицама ратних дезертера, којих је сигурно било све више како се рат ближио свом крају, као ни пребегавању Паланчана преко Дунава у суседни Срем, тадашње упориште аустроугарским дезертерима, тзв. „зеленог кадра“ или „логоша“ (Петрановић, 1980: 22). Током рата аустроугарски војници добијали су право на неколико одсустава које су проводили углавном код куће. Своја бројна одсуства током рата у свом дневнику забележио је лекар Борислав Увалић (Увалић, у рукопису).

Погоршањем општих унутрашњих прилика изазваних тешким ратним губицима, растућом инфлацијом и корупцијом бирократског апарата монархије (Рокаи и др., 2002: 525), једнако су утицали на све народе у три Паланке. Услед недостатка метала и других сировина потребних за даље вођење рата, паланачке црквене општине биле су приморане да са својих верских објеката скину звона и пошаљу их на прераду у веће градове угарског дела монархије попут Шопрона. Три звона са православне цркве, према подацима изнесеним у записнику црквеног архива Рождества светог Пророка и Претече Јована Крститеља, однесена су 13. 10. 1916. године⁶, док су два звона са евангеличке цркве однесена дан касније, 14. 10. 1916. године (Пап, 1988а: 42). На основу овога можемо претпоставити да су скинута звона и са двеју римотаколичких цркава – Безгрешног зачећа Маријиног у Немачкој и Свете Елизабете у Новој Паланци – зарад војних потреба Двојне монархије исте године⁷.

Што се тиче српских мештана паланачких општина, не можемо да трвдимо да су се за време рата понели мање лојално од својих немачких, мађарских, јеврејских или словачких суседа. Аустроугарску, у којој су они и њихови преци рођени, у којој су одрастали и заснивали своје

6 Након скидања звона сачињен је записник на немачком и мађарском језику (Kommissionsprotokoll, 1916; Bizotssági 1916).

7 На овај закључак упућују нас и неке фотографије пронађене у историјског збирци музеја града Бачке Паланке.

породице, доживљавали су као своју земљу, а служење домовини за време рата великом чашћу. Познати су нам примери и великих херојстава паланачких Срба за време рата, као нпр. херојско држање официра др Милорада Завишића током битака око Обреновца и Београда 1914. године (А Магар Катона [...], 1942: 15) или нпр. војника Панте Влајкова, који гине после успешно обављене диверзантске операције на Источном фронту. Значајан је и број погинулих Срба у аустроугарској униформи, посебно током 1914. и 1915. године (Регистар протокола умрлих, 1850-1930).

Једине репресалије током Првог светског рата трпела је породица евангелистичког свештеника Игора Штефаника. Посете његовог брата Милана непосредно пред избијање рата, Паланци нису остале непримећене. Игор је оптужен за „словенофилство“ и везе са представницима растућег Чехословачког националног покрета. Одлуком суда у Новом Саду осуђен је најпре на кућни притвор под надзором локалних жандарма. Пре његовог одласка у прогонство у Зриц у Мађарској, на Конвенту 25. 6. 1915. године проглашено је затварање црквене касе због њене неликвидности, а по Штефаниковом одласку 2. 7. 1915. године, паланачка црква проглашена је мисијом. Бригу о њој преузима гложански свештеник Јан Ђеђински (*Ján Dedinský*). Одласком свештеника, и поред недостатка финансија, чланови Конвента не дозвољавају да замру активности евангелистичке заједнице. Штефаник се из прогонства у Паланку враћа 25. 6. 1916. године. Код куће затиче своју жену Зузану Штефаникову (*Zuzana Štefánikova*) знатно ослабљеног здравља, највероватније од психичке тортуре и малтретирања током процеса вођеног против њега.

Евангелистичка црква поново почиње да функционише као самостална црквена општина, а полако се поправља и њено финансијско стање (Пап, 1988а: 42-43; Кузмановић, 2009/10: 40). Занимљиво је поменути да је друга година рата означила почетак политичког ангажмана паланачких Словака у политичком животу Словака јужне Угарске преко часописа *Dolnozemský Slovák*. У овом часопису чланке за време Великог рата објављују: Штефан Прибиш и Мартин Челнек и учитељи Јулијус Рудолф Цавар (*Júlijus Rudolf Cavar*) и Павел Гало (*Pavel Gallo*) (Kováč, 2013: 70; Sirácky, 1996: 10).

Учешће Паланчана у стварању Јужнословенске државе

Паланчани свој допринос победи Краљевине Србије у Великом рату 1914-1918. године и коначном уједињењу свих јужнословенских народа дали су учешћем у српској војсци као добровољци и слањем народних посланика на Велику народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена 25. 11. 1918. године у Новом Саду. Тачан број Паланчана добровољаца због недостатка извора за сада нам није познат⁸. Позната су нам имена 66 добровољаца⁹. Највећи део пописаних, на српској страни, прешао је током војних операција на Источном фронту у периоду од 1914. до 1917. године, а онај мањи део је то учинио на Балканском фронту 1914. или 1915. године. Поред ових „европских“, на које отпада 54 паланачка добровољаца, позната су нам имена четворице „америчких добровољаца“: Сава Милић, Стеван Јанић, Јоца Шијаков и Цветко Мишков. Уз помоћ ретко очуваних докумената који се налазе у приватном власништву породица добровољаца или су похрањена у Архиву Војводине и епитафа са споменика погинулих бораца, успели смо делимично да реконструиремо 18, а потпуно три, тј. укупно 21 биографију паланачких „солунаца“. У даљем тексту укратко ћемо се осврнути на ове три потпуно реконструисане биографије Симе Пешића, Николе Шокчића и Николе Адамова.

Сима Пешић по избијању рата имао је 22 године. Мобилисан је непосредно по избијању „Јулске кризе“ (*Julikrise*), а на почетку рата његова јединица распоређена је у Срем, на прву линију фронта на Сави наспрам Шапца. Ризикујући живот, као и сигуран повратак својој породици након рата, Сима искориштава прву повољну прилику да

8 Новинар новосадског листа „Дан“ Тоша Искруљев у тексту „Сви Старопаланчани дугују заједно милион, а имају готовине око пет милиона динара“ 1937. године наводи број од укупно 63 Паланачка добровољаца записана на меморијалну плочу окачену на западну страну Српске православне цркве у Старој Паланци (Искруљев, 1937: 6).

9 Велика је вероватноћа да постоји више од 66 српска ратна добровољаца из Паланке. Истраживање додатно отежава чињеница што о добровољцима током прве две године рата није вођена добра евиденција. Оно што је сигурно у вези са добровољцима јесте да су сви били Срби, мештани општине Стара Паланка. Нико од осталих народа са простора паланачких општина није приступио савезничкој формацији (Петровић, 2008: 117).

се преда српској војсци. У српске добровољце ступа тек након неколико месеци добре провере и чекања заједно са једном групом аустроугарских ратних заробљеника јужнословенског порекла на прелазу 1914/15. године у Нишу. Од тог тренутка делио је ратну судбину остатка војске, прешао Албанију крајем 1915. и почетком 1916. и поново стао у прве борбене редове на Солунском фронту. Након пробоја фронта учествоваће у операцијама за ослобођење Србије и јужнословенских крајева, скинувши коначно униформу на концу 1918. године (Архив Војводине, фонд 496: к.2).

Никола Адамов и Никола Шокчић на српску страну прелазе на Источном фронту. Шокчић у аустроугарску војску ступа у својој 22. години током августа 1914. године. Након краће војне обуке његова јединица пребачена је на Источни фронт у Галицију, где се он предаје руској војсци 10. марта 1915. године. После неколико месеци принудног рата на неком од руских спахилука врбован је од стране српских официра преко којег ступа у Српску добровољачку дивизију и бори се на Добруци (од 9. до 26. 10. 1916.) против бугарских, немачких и турских јединица. По повратку у Русију избија бољшевичка револуција, Шокчић и остатак његове јединице покушава на Солунски фронт да се пробије дужом рутом која је водила преко: Сибира, Пацифика, Јапана, Кине, Индијског океана, Црвеног мора и Средоземља. Током тог дугог и напорног пута, Шокчић умире скоро годину дана по завршетку рата у Омслоју, у Сибиру 26. октобра 1919. године¹⁰.

Адамов, са друге стране, заслужује много већу пажњу, пошто је једини српски добровољац из Старе Паланке који је иза себе оставио своју ратну биографију. О свом ратном путу он бележи следеће: „26. октобра када сам наруковао у Аустроугарску војску. Приликом мобилизације јавио сам се команди места у Новом Саду, а одатле сам упућен у Печуј у Мађарску. Пошто је Бјеловарска регимента/16. била потучена на Српском фронту, ја сам био упућен у Бјеловар ради допуне 16те војне регименте. У Бјеловару сам остао око два месеца и у јануару месецу 1915. наша јединица кренула је

¹⁰ Николу Шокчића, нажалост, не можемо да пронађемо ни на једном од пронађених добровољачких спискова. Изнети подаци преузети су са споменика Николе Шокчића, који се налази на градском гробљу у Бачкој Паланци.

за Руски фронт у Галицију. На фронту сам се задржао до 17. марта 1915. године и тада сам био заробљен од стране руске војске одакле сам однет за место Ташкент у провинцији Туркестана. Тамо сам се задржао три месеца у логору, а онда сам враћен за Русију у Јелисаветград. Овде сам остао до јуна месеца 1915. на економији до октобра месеца 1915. када смо били замењени и упућен сам на рад у село Тимофејка у близини Јелисаветграда. Овде сам радио све око годину дана, тј. до октобра 1916. године. Одатле смо сви ми Југословени били покупљени и однети у град Јелисавети, а одатле упућени за град Одесу. Тамо сам ступио српској добровољачкој војсци и то у 2. дивизију 8. пук I батаљон IV чета. Овде смо остали све до нове године, тј. до јануара 1917, а тада је наш I батаљон кренуо за Солунски фронт и путовао преко Северног леденог мора, затим Енглеске, а онда преко Француске. Међутим када сам стигао у Тулон, разболео сам се и одведен сам у болницу где сам се задржао четири месеца, тада сам септембра 1917. кренуо за Солунски фронт преко Средоземног мора и на Солунски фронт стигао сам у октобру месецу 1917. године. У Солуну где сам био упућен на војну обуку у артиљерију где сам био два месеца, а онда распоређен у Шумадијски хаубички I-дивизијон шумадијске дивизије. Овде сам био све до септембра месеца 1918. на положају када је фронт пробијен онда смо кренули за Србију и ослободили наше крајеве“ (Записник, 1961: П.26031).

Поред добровољаца, Паланчани су допринели уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца слањем својих посланика на Велику народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Барањи и Бачкој одржаној 25. 11. 1918. године, само дан по проглашењу уједињења Срема са Краљевином Србијом и Црном Гором. На њој је учествовало 757 посланика испред 211 општина (Петрановић, 1980: 23). Паланчани на њу шаљу петорицу старопаланчана великог угледа у народу и широког образовања: учитеља Јеврема Милошева, индустријалца Љубишу Марцикића, Стевана Влајкова, Јашу Бозотског и официра и лекара Борислава Увалића. Доношењем Резолуције Банат, Бачка и Барања прикључене су Краљевини Србији. Игор Штефаник неколико месеци касније изабран је за члана Привременог Народног представништва Краљевине СХС, док је за

његовог заменика одређен Љубиша Марцикић. Марцикић након овога своју политичку каријеру наставља учешћем у Великом народном савету (Његован, 1993: 94, 110, 113; Петрановић, 1980: 22).

Од ове петорице народних посланика не можемо ништа подробније да кажемо о Стевану Влајкову и Јаши Боротском због недостатка података и изумирања њихових породица током друге половине 20. века. Јеврем Милошев „Јеша“ (1870-1933) је био учитељ у старопаланачкој основној школи, полиглота, веома цењен и поштован у народу, док је Љубиша Марцикић био активан члан црквене општине Стара Паланка (чији је председник био на почетку 20. века), власник сирћетаре, предузетник са великим везама широм јужне Угарске, Срема, Хрватске и Славоније (Косовац, 1910: 435-6). Велику пажњу заслужује биографија Борислава Увалића. Рођен је 26. 10. 1879. године у Кули где завршава основну школу, гимназију у Новом Саду, а студије медицине завршава у Инзбруку 1904. године. Током студија стекао је бројна познанства са многим угледним лекарима Двојне монархије и Немачког царства која ће му у великој мери помоћи током Првог светског рата. Своју прву службу као лекар добија у Бачкој Паланци 1906. године. У току Првог светског рата служи у 6. Домобранском пучко-ушастком артиљеријском пуку као главни медицински официр пуна 52 месеца на балканском, источном и италијанском фронту. За општинског лекара у Старој Паланци изабран је 22. 1. 1918. године, а за своје ратне заслуге у неколико наврата одликован је са неколико ордена Франца Јозефа, Орденом Црвеног крста и Официрским орденом. Оно што је за њега важно јесте да је иза себе оставио важан историјски извор – ратни дневник у којем је забележио свој ратни пут од његове мобилизације 25.8.1914. до последње прекоманде у Буковини 28. 9. 1918. године (Увалић, у рукопису; Пап, 1988: 29; Немет, 2014: 62).

До коначног уједињења 1. 12. 1918. Краљевине Србије и Црне Горе са Државом Словенаца, Хрвата и Срба у јединствену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца у паланачким општинама не можемо да тврдимо да је било било каквих сукоба, крађа и сличних инцидента. Јединице комбинованог пука Дунавске дивизије српске војске у

околину три Паланке долазе тек крајем јесени 1918. године (Петровић, 1996: 236). Народни посланик Игор Штефаник и после уједињења наставља политички да делује у новоформираној Краљевини СХС. Заједно са својом женом Зузаном Штефаниковом, укључује се у политички живот војвођанских Словака писањем чланака у *Dolnozemský Slovák* (Петрановић, 1980; Kováč, 2013: 70).

Учешће Бачкопаланчана у обликовању Прве Чехословачке Републике

Паланчани се поред српских добровољаца могу похвалити и једним чехословачким легионаром – Јозефом Бучком, Словаком из општине Бачка Паланка¹¹. Када је 1911. навршио 16 година, отац га пријављује на служење редовног војног рока, који он завршава непосредно пред избијање рата. Током прве три године рата, његова јединица била је стационирана у близини места Трента у Јужном Тиролу. Састав његове јединице чинили су многобројни Хрвати, пречански Срби, Словенци и Словаци. Током једног окршаја са италијанским и савезничким групама, он пада у италијанско заробљеништво. У заробљеништву се по први пут срео са Чесима и Словацима из матице, такође аустроугарским заробљеницима, преко којих се упознаје са њиховим револуционарним идејама сарадње ова два народа у циљу стварања независне Чехословачке државе.¹² У време његовог заробљавања, представници Чеха и Словака воде дипломатску борбу за формирање самосталних Чехословачких јединица на тлу Италије, слично онима у Русији, Румунији, САД и Француској. Италијани попуштају тек након добијања одређених уступака од стране Антанте у прекоморским територијама (Далмацији и Истри) обећаних Лондонским споразумом 26.4.1915. године. Добивши „зелено светло“, Милан Рагислав Штефаник долази у Италију и са премијером Виторијом Емануеле Орландом (*Vittorio Emanuele Orlando*) потписује два документа 20. 4. и 30. 5. 1918. године, којима је званично потврђено формирање

¹¹ Јозеф је рођен 30. 12. 1895. године.

¹² Необјављени рукопис бачкопаланачког гимназијског професора физике Владимира Ковача (*Vladimír Kováč*), унука Јозефа Бучка. Рукопис и даље нема своје званично име.

чехословачких јединица на тлу Италије (Holotík, 1958: 186; Becherelli, 2014: 328-340). Недуго након овог чина, Јозеф Бучко је врбован од стране непознатог чехословачког официра и ступа у редове чехословачке легије. О његовој ратној делатности у овој савезничкој формацији, нажалост, немамо довољно информација. Након Великог рата Бучко војну службу наставља у новоформираној чехословачкој војсци. У Бачку Паланку враћа се највероватније тек крајем 1919. или почетком 1920. године. За свој допринос при стварању независне Чехословачке државе у Прагу 29. 1. 1929. године свечано му је уручена револуционарна медаља.¹³ Својом ратном делатношћу Јозеф Бучко допринео је зближавању двају словенских народа, а самим тиме и додатно ојачао везе паланачких Словака са Матицом (Kováč, у рукопису).

Паланчани у две револуције

Крајем друге деценије XX века, Паланчани, разбацани по многим положајима на Источном фронту и у позадини, на територији Мађарске, нашли су се у жижи грађанских ратова и револуција. На основу расположивих података позната су нам тројица учесника револуционарних збивања на тлу Руског царства 1917-1923. године и Мађарске 1919. године: Иван Плавшић, Јован Јамушаков и Геза Абелсберг (*Géza Abelsberg*). За разлику од ратних судбина осталих Паланчана учесника Великог рата, ратне судбине двојице учесника руске бољшевичке револуције, политички погодне властима социјалистичке Југославије, сачуване су преко чланака локалног бачкопаланачког листа „Недељне новине“ објављених поводом педесете и шездесете годишњице Октобарске револуције 1967. и 1977. године (Шћ., 1967: 1; Карановић, 1977: 6; A Magyar Katona [...], 1942: 3).

Јован Јамушаков рођен је у Старој Паланци. По

13 Текст медаље гласи: „Republiká Československá, Vláda Republiky Československé, Na základě výnosu ze dne 1. pros 1918., Na základě výnosu Ministerstva, Války ze dne 2 pros 1918. A návrhu se dne 28. jánuaara 1929. podaného dle stanov tohoto výnosu udlílili Revoluční medali Jozefu Bučkovi, jako uznani za činné prispíni k vítěství jako výzar vděčnosti národa za osvobození vlasti. V Praze dne 28.1.1929. Ministr národní odbrany František Udržal, Číslo 00456“.

избијању рата и мобилизације пребачен је на петомесечну војну обуку у Печуј. Након обуке одлази на Источни фронт где са суседима, Филипом Недељовим и Иваном Прерадовим из суседног села Парага, током једног ближег контакта са непријатељском војском добровољно се предаје Русима и одлази у ратно заробљеништво. Неколико месеци боравио је у Кијеву, а потом је преко српских официра пребачен у Одесу где се укључује у Српску добровољачку дивизију са којом је током 1916. године пребачен у Добруцу. Вративши се у Русију проводи неколико месеци на имању неког велепоседника у Александрову са којег се 1917. прикључује бољшевицима под командом генерала Василија Ивановича Чапајева (*Василий Иванович Чапаев*). Као бољшевик борио се против контрареволуционара у биткама код Кракова, Кијева и око реке Дон уздижући се у чин десетара. У интервју који је дао новинару листа „Недељне новине“ 1967. изјавио је да је једном приликом као црвеноармејац имао ту част да присуствује говору Владимира Илича Лењина (*Владимир Ильич Ульянов*). У Паланку се вратио након завршетка рата 1918. године (Карановић, 1977: 6).

Други црвеноармијац имао је сличну ратну судбину. На руску страну прешао је током 1915. године, а у редове Чапајевих бољшевика улази током јесени 1917. године. Учествовао је у неколико окршаја са белогардејским козацима на широком фронту од Саратова до Урала (Шћ., 1967: 1). На основу записа домовног протокола српске православне цркве видимо да је брак са Десанком Марцикић склопио у Старој Паланци 22. 9. 1919. године из чега можемо да претпоставимо да се Иван кући највероватније вратио неколико месеци пре тог чина (Домовни протокол [...], 1879-1969: 79). Јамушаков и Плавшић одликовани су неколико пута за време револуције. Последње одликовање за своје заслуге током руског грађанског рата добили су на педесетогодишњицу Октобарске револуције 1967. године од стране совјетског амбасадора Ивана Бенедиктова (Иван Александрович Бенедиктов) у Дому „Светозар Марковић“ у Новом Саду (Шћ., 1967: 1).

У тренутку избијања револуције „јесењих ружа“ у Мађарској 20. 3. 1919. године (Рокаи и др., 2002: 302-3), Гези Абелсбергу је повратак кући био одложен због тешке

болести, која ће касније проузроковати губитак вида на десно око. Опоравивши се, као искусни ратни ветеран-резервни поручник 20. царско-краљевског артиљеријског пука и учесник битака на источном, румунском и италијанском фронту (А Магар Катона [...], 1942: 3), попут многих других ратних ветерана сличних њему определио се за једну од мађарских националистичких фракција предвођену Ђулом Гембешом (*Gömbös Gyula*). Ступивши добровољно у Удружење за одбрану мађарске државе (*MOVE – Magyar orszagos vederő egylet*) постаје ватрени борац очувања тековина хиљадугодишње мађарске државе од „социјалистичко-бољшевичке опасности“ Беле Куна (*Béla Kun*) (Рокаи и др., 2002: 301.) Немамо доказа да је Гезино учешће у сламању мађарске совјетске револуције утицало на његово национално изјашњавање након 1919. године. Абелсберг се није помаћарио већ је остао је веран својој јеврејској вери до смрти (А Магар Катона [...], 1942: 3).

Можемо само да претпоставимо колико је још житеља се три Паланке учествовало у овим догађајима.¹⁴ На крају овог поглавља важно је поменути да је избијање револуције у ове две земље утицало на повратак многих Паланчана аустроугарских ратних заробљеника или регуларних војника кући. Тако нпр. имамо пример Лајоша Реселија (*Reszely Lajos*), заробљеног код Зборована у Галицији 1917. године, ослобођеног 1920. године или Ишвана Хорвата (*Horváth István*), који је у руско ратно заробљеништво пао током повлачења из Пшемисла у правцу Лемберга 1915. године, а из њега је пуштен тек 1923. године. Са друге стране имамо пример Јозефа Бајнштингела (*Beinstingel József*) и Јозефа Бренера (*Brenner József*), заробљених након пада Пшемисла 1915. године и на Карпатима 1914. године, који се из руског ратног заробљеништва ослобађају крахом фронта и бекством из логора, а својим кућама се враћају током пролећа 1918. године (А Магар Катона [...], 1942: 11, 73, 54, 24).

¹⁴ Доста прича о учесницима ових револуција због недостатка историјских извора не можемо да потврдимо (нпр. Јосиф Маурер, Димитрије Лачански).

Живот после рата

Оставивши суморне дане крвавог четворогодишњег рата и револуција иза себе, по повратку својим кућама Паланчани се враћају нормалном животу. Суживот средњоевропских и балканских народа на тлу паланачких општина током међуратног периода наставио је својим ранијим током. Током међуратног периода настављен је друштвено-економски и културни развој паланачких општина. Јачају економске везе са унутрашњошћу нове државе, а настављена је и размена са старим партнерима на тлу некадашње Аустроугарске и Немачког царства. Велику улогу у даљем обликовању паланачких општина и успостављању тих веза имали су ратни ветерани Великог рата; користећи своје искуство тежили су општем бољитку средине у којој су живели (Пап, 1988: 29; Искруљев, 1937; A Magar Katona [...], 1942: 3).

Подунавски Немци су и даље чинили већинско становништво Паланке, у чијим рукама је остао највећи део индустрије. Рат на њих оставља значајне последице. Ратујући по огромним просторствима Источне Европе боравили су или пролазили кроз многа немачка насеља и схватају да је немачки језик *lingua franca* Средње и Источне Европе (Јањетовић, 2002: 82), док од 1915. године, током бројних војних операција на разним фронтима, удружено ратују са јединицама Немачког царства против заједничког непријатеља (Ђуришић и др., 1976: 94-99, 137). Све ово је утицало на коначно кристализовање њихове националне свести, која је за последицу имала већу бригу о очувању националног идентитета и културе током међуратног периода и организације Културбунда (Јањетовић, 2009: 82). Са друге стране, имамо и значајну културну делатност Соколског друштва, у чијим манифестацијама осим Срба учествују и многи Словаци, Јевреји и други народи. Не јењавају ни активности паланачких Словака, као и њихове везе са Матицом, док Јевреји након рата постају равноправни са другим грађанима Краљевине СХС (Шосбергер, 1998: 25). Неке од мађарских породица, попут

Червењија и Реселија, након рата постају озбиљни пословни конкуренти својим немачким суседима. У овом периоду приметан је и већи уплив Срба и Јевреја у индустријској, занатској трговачкој и административној делатности Паланке, а српски пољопривредници у својим рукама задржавају највећи број обрадивих површина (Пап, 1988: 24). Сећања на ратна збивања и погинуле свака заједница одржавала је живим на свој начин. Немци и Мађари преко миса задушница и издавањем таблона са именима учесника рата, у које су уврстили и неке Словаке, Шокце и Јевреје (Tablo [...], s.a.), а Срби преко Савеза ратних добровољаца и подизања меморијалне плоче на западном зиду православне цркве 1928. године (Искруљев, 1937: 6).

Закључак

Сумирајући све изложено, на основу доста оскудне грађе и литературе везане за ову уску тематику, можемо да закључимо да, иако је на релативно малом простору трију паланачких општина живело неколико различитих средњоевропских и балканских народа између њих пре, током и након Великог рата владали су коректни односи. Паланачке општине и њени житељи током рата били су изложени истим проблемима, њихови житељи заједно су служили исту царско-краљевску војску аустроугарске монархије, током истог периода дошло је и до јачања односа средњоевропских и балканских народа са њиховим Матицама, неки од њих (Срби и Словаци) током рата дали су допринос стварању Краљевине Југославије и Прве Чехословачке Републике, као и исходу револуција на тлу Мађарске и Русије. Даљим радом и истраживањем потрудићемо се да допунимо наша сазнања о међусобним односима и везама ових народа у ратном периоду.

Литература:

- Антоловић, М. (2009). Немци у јужној Угарској у XIX веку. У: *Зборник Матице српске за историју*, 79/80, Нови Сад: Матица српска
- Архив Војводине, Фонд 496, Лични фонд Михајла Стојаковића, кутија бр. 2, Банат, Стара Паланка
- A Magyar Katona Szadunk Legszebb Magyar Csatai*, Emlékalbum (1942). Foszterkeszto: Ajtay Endre, Szerkesztok: David Jozef, Koscy Jenó, Lendvay Ferenc. Budapest
- Becherelli, A. (2014). Volunteers against Austria - Hungary: The Czechoslovak Legion in Italy (1918). У: *Зборник радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату“*, Нови Сад
- Bizottsági velvétellett a cs. És kir. Hadügyminiszterium 1916. évi aprillisi 15-én, Abt. 8.HB, Nr. 3380. számurendelete alapiján, Ópalanka 17. oktober 1916.
- Домовни протокол српске православне цркве Рождества светог пророка и Претече Јована Крститеља у Старој Паланци 1879-1969.
- Ђуришић, М., Б. Ратковић, С. Скоко, Д. Живојиновић, М. Војводић (1976). Први светски рат. У: *Општа историја*, Цетиње
- Екмечић, М. (1989). *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, Београд
- Записник 19. јануар 1961. године, Срески завод за социјално осигурање Нови Сад, Филијала Бачка Паланка, Број: П.26031.
- Искруљев, Т. (1937). Сви Старопаланчани дугују заједно милион, а имају готовине око пет милиона динара. У: *Дан*, бр. 111, Нови Сад
- Јањетовић, З. (2009). *Немци у Војводини*, Београд
- Јовин, С. (1988). Бачка Паланка - Историјски развој насеља. У: *Зборник радова о настанку, прошлости и историјском развоју града Бачка Паланка*, бр. 1, Бачка Паланка
- Карановић, С. (1977). И данас памтим Лењинове речи. У: *Недељне новине*, бр.665/6, Бачка Паланка
- Kováč, V. (2013). Slováci v Báčskej Palanke. У: *Годишњак*, бр. 1, година I, Бачка Паланка: Друштво за очување баштине и колекционарства „Панонија“
- Kováč, V. (s.a.). *Neobjavljeni rukopis Komissionsprotokoll aufgenommen zufolge Erlasses der k.u.k. Kriegsministeriums*, Abt. 8.HB, Nr. 3380. Vom 15. april 1916, Opalanka 17.oktober 1916.
- Косовац, М. (1910). *Српска православна митрополија Карловачка*, Сремски Карловци

- Кузмановић, Н. (2009). Милан Растислав Штефаник - Генерал слободе. У: *Сунчаник*, бр. 30, Бачка Паланка: ДНВ „Логос“
- Микавица, Д. (2011). *Српско питање на угарском сабору 1690-1918*, Нови Сад
- Микавица, Д. (2014). Осумњичени и утамничени Срби у мађарским затворима, Војвођански простор у контексту европске историје. У: *Зборник радова 2*, Нови Сад – Бачка Паланка
- Милутиновић, В. (1962). *Срби и Немци у Војводини*, Београд
- Немет, Л. (2014). *Радост и лепота даривања*, Бачка Паланка
- Његован, Д. (1993). *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, Нови Сад
- Пап, Л. (1988). *Бачка Паланка – монографска грађа за проучавање историје града*, Бачка Паланка
- Пап, Л. (1988а). Словаци у Бачкој Паланци. У: *Зборник радова о настанку, прошлости и историјском развоју града Бачка Паланка*, бр. 2, Бачка Паланка
- Петрановић, Б. (1980). *Историја Југославије 1918-1978*, Београд
- Петровић, И. (1996). *Војводина Српска 1918*, Нови Сад
- Петровић, И. (2008). *Српски добровољачки покрет 1912-1918*, Београд
- Поповић, Д. (1957; 1963). *Срби у Војводини*, књига I и III, Нови Сад *Регистар протокола умрлих, 1850-1930*, Српска православна црква Рождества претече и пророка светог Јована Крститеља, Стара Паланка
- Рокаи, П., З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш (2002). *Историја Мађара*, Београд
- Sirácky, J. (1996). Slováci vo Vojvodine: niektoré tajmstvá ich dvestopät desiatročného trvania, 250 rokov života Slovákov vo Vojvodine. У: *Zborník prác z medzinárodného sympózia v Novom Sade a Petrovci 6. a 7. októbra 1995*, Нови Сад
- Слијепчевић, Ђ. (2002). *Историја Српске православне цркве, Од почетка XIX до краја Другог светског рата*, Књига II, Београд
- Tablo - *Der toten und lebender Krieger von Bač - Palanka* (s.a.). Историјска збирка музеја Бачке Паланке
- Увалић, Б. (s.a.), *Дневник* (у рукопису)
- Holotík, Ľ. (1958). *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*, Bratislava
- Шосбергер, П. (1998). *Јевреји у Војводини, Кратак преглед историје војвођанских Јевреја*, Нови Сад
- Шћ, Р. (1967). Борци Чепажева. У: *Недељне новине*, бр.153, Бачка Паланка

Драгана Петрић

ЕКОНОМСКИ И ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ ПОЛОЖАЈ БАЧКЕ ПАЛАНКЕ У ДУНАВСКОЈ БАНОВИНИ

Увод

На простору данашњег града у периоду од XI до XVII века развијао се већи број насеља која су због поплава, ратова, сеоба често мењала свој положај и кратко постојала. Трагови о постојању тих насеља сачувани су у називима појединих делова атара: Атови, Велики и Мали гајић, Урошка бара, Чебска шума... Из назива тих насеља, видимо да је постојао јак словенски утицај, који се ту стабилизовао још пре доласка Турака. Угарски владари су подржали насељавање српског живља из Рашке, јер им је претила најезда Турака. Назив Паланка, први пут се помиње пред крај XVI века, када Турци освојено насеље утврђују и оно добија карактер војног насеља (опасано шанчевима), али се упоредо ствара и цивилно насеље. Уз обалу Дунава насупрот Илока, као цивилно насеље помиње се варошица *Pestoppidum* (1486-1689). На војно-географској карти инжињера Марсиља тако је и забележена. Турци су 1683. године поражени код Беча и губе области северно од Дунава. Те ће крајеве поново населити Срби овај пут предвођени патријархом Арсенијем III Чарнојевићем. У време потписивања Карловачког мира, Паланка се помиње у попису становништва Бачко-бодрошке жупаније. Први жупанијски попис обвезника

извршен је 1747. године; у Паланци је тада забележено 119 домаћинстава чији су власници Срби. Карло Котман, жупанијски комесар, ју је описао као „српско село са малом црквом и пространим атаром, у коме живи приличан број становника по салашима између којих има доста необрађене земље“ (Пап, 1988). Први пут, као урбанистичко језгро са 189 домова, помиње се 1720. године.

Три насеобине: Стара Паланка, Нова и Немачка, следеће су етапе у развоју насеља. Стара Паланка 1774. добија печат који је издваја од осталог насеља. Тај назив се 1780. помиње на три језика (немачком, мађарском, српском) - Алт, Ој и Стара. На простор Нове Паланке, као колонисте, Марија Терезија насељава Немце 1748. године. Још у два маха у периоду 1763-1768. године колонисти долазе из Улма, Келна, Франкфурта и Регензбурга, доносећи свој језик, културу, знање. Печат добијају 1775. године. Између ове две Паланке формира се трећа општина - Немачка Паланка (свој печат добија 1829. године) и живот почиње да се преплиће. О томе сведочи хроничар Николаус Хеп.

У току XVIII века досељавају се Словаци из Њитринске области, који доносе своје обичаје, језик, културу, бавећи се пре свега сточарством и земљорадњом. То је уједно и период када се Паланка (тј. три Паланке) утемељује као насеље. Привредна и политичка моћ насеља јача током XIX века, док XX век јача жељу да се иде у корак са окружењем. Привреда напредује, индустрија се развија, Паланка не заостаје за насељима из ближе и даље околине. Има у томе подршку државне управе, која сматра да треба дати подршку и мањим срединама да се развијају. Организовање Занатлијско-трговачке изложбе само је један од видова тог напретка.

Бачка Паланка у Дунавској бановини

Прва заједничка држава Јужних Словена, Краљевина СХС, настала је 1. децембра 1918. године. Стварање те државе донело је промене у животу три Паланке, тј. три општине чији се живот преплитао и представљао недељиву целину обједињују су заједничким именом Паланка. У периоду економске кризе и нарастајућих тоталитарних идеологија

Краљ Александар I, 3. октобра 1929. године установио је бановине као управне и самоуправне јединице. Оне су имале оправданост у свом централизму, јер одговарају југословенству, при чему су избрисане нације и сви су постали Југословени, различити само по свом верском опредељењу. Бачка Паланка је била у саставу Дунавске бановине, чији је центар до окупације 1941. године био Нови Сад. Иначе Дунавска бановина обухватала је Барању, Бачку, Срем, Банат и Шумадију.

После Првог светског рата, уједињењем општина на левој обали Дунава, на јужној страни Бачке наставља свој живот насеље Бачка Паланка. Цео тај крај Паланачког атара карактерише иначе плодна земља са мало мочвара, па је погодна за земљорадничка газдинства. „Величина Бачке Паланке је 6.286 к.ј.170 кв.хв. (рачунавши и водни терен), Старе Паланке 10.942 к.ј.574 кв.хв. и Нове Паланке 5.086 к.ј.1443 кв. хвата. По квалитету састава земљишта не би се могло рећи који је од ова три атара био бољи, јер сваки је имао песковити, слатинасти и мочварни крај, пошто леже поред Дунава и са мало хумуса“ (Петрић, 1987).

Што се тиче привреде, она бележи константан успон. Бачка Паланка је као најразвијенија општина била средиште среза, а свој бржи развој има захвалити томе јер је у њој највише занатлија. Паланачка корпорација занатлија, постоји од краја XIX века, сва три места су сједињења у једну корпорацију која броји 457 чланова (самосталних занатлија) и 61 члана (још несамосталних). Поред тога, занатима се бави 317 пријављених занатлијских помоћника и 326 шегрта. Све занатлије плаћају таксу у зависности од прихода који остварују 20, 25 или 30 динара. Формирана је и трговачка корпорација са 5132 члана за цео паланачки срез, од чега на три Паланке отпада 164 члана. Помоћника трговаца је 68, а шегрта 50. Трговачке радње велеградски уређење, модерно и богато снабдевене робом, могу конкурисати градским трговинама. Може се рећи да уопште нема заната који у Паланци није заступљен.

У оквиру индустрије раде 32 занатлијске радионице са електричним погоном. Ту је пре свега електрична централа која снабдева струјом сем Бачке Паланке, Букин, Обровац, Товаришево и Илок (за осветљење и индустрију),

индустрија лимене робе Фрање Боста, фарбарска индустрија Стампфер М., „Керамика“ Шнајдер Стевана. Индустрија већим делом обухвата прераду кудеље: кудељара Трагајзер Јозефа, потом кудељара Маурер Јозефа и партнера, затим „Ветра“ индустрија ташна и кожне галантерије. Услед повећане грађевинске делатности ради циглана Шнајдер и Вилперт, а има и неколико индустрија вунене робе и чарапа. У Старој Паланци су присутне: Фабрика јуте и конопље, моторни млин, једна циглана и две кудељаре. Нова Паланка има фабрику „Меркур“ (ташне и кожна галантерија), затим фабрику кудеље и циглану са кречаном „Браћа Ресели“, кудељару Тренз Матије и Луш Јована, парни млин Червењи Антона, Дрварско трговачко друштво, Рајхл-фабрику уметног камена и цементних плоча, државни магацин - фабрику дувана „Славијахопс“, Ј. Саубер извоз хмеља. Све ове индустрије у све три Паланке запошљавају око 2000 радника.

Развијена привреда условила је потребу за богатијим друштвено културним животом становништва. С обзиром да су прве школе, формиране почетком XIX века, биле под окриљем цркве сада је ситуација другачија. Формирано је забавиште, потом четвороразредна државна грађанска школа на српском и паралелно немачком језику (на мађарском се укида). Највећи део занатлија завршио је Грађанску школу, а има их доста са већом школском спремом. Многи родитељи (посебно из околине) дају своју децу код овдашњих мајстора на занат (ондашња штампа доносила је огласе „Тражи се НАУЧНИК (шегрт) из боље стојеће фамилије“ (Југословенска стража, 1930/1933), а притом ту је и Шегртска школа, која у почетку ради само недељом. Било је покушаја да се Грађанска школа претвори у нижу реалну гимназију, па је једна делегација ишла код бана Радослава Дуњића, али без резултата. Удружење учитеља у бачкопаланачком срезу било је активан део Југословенског учитељског удружења. Политички гледано оно је увек под утицајем политичких партија, односно среских надзорника који су били чланови разних странака. Значајан део посла које је Удружење успешно обављало био је рад везан за унапређење наставе у школама, рад на народном просвећивању, организовање културне и забавне

активности. Удружење је основало Срески школски музеј, чије је седиште било у Обровцу, потом Учитељско певачко друштво „Милојевић“, фонд „Самопомоћ“. Учитељство среза бачкопаланачког организовало је екскурзију (1933), у Крајину и Шумадију. Свуда на предвиђеном путу хор учитеља приређивао је концерте предвођен диригентом Бингулац Озреном, управитеља Основне школе из Товаришева и Драгутина Вортнера, управитеља основне школе у Бачкој Паланци. Путовање је трајало шест дана и на њему је било око 80 учесника. Екскурзија је представљала велики значај за војвођанско учитељство, јер је то први пут да учитељи праве овако велику екскурзију (Радојчин, 1998). Веома је видљив државни утицај на укупан васпитни и образовни програм школа, који се изражава кроз идеје интегралног националног југословенства. Виде се и све мере које се предузимају да се оствари тај циљ. Из написа и резолуција са скупштина учитеља види се да је њихов материјални положај доста тежак и нерегуларан, али се исто тако види да њихови захтеви да се одређени проблеми реше нису уродили плодом.

Занатлијско-трговачке изложбе 1932. и 1938. године

Добар географски положај (обала Дунава), саобраћајне везе, било железницом у три правца (са Фекетићем је започела још 1894), аутобусом према Богојеву, Сомбору, Гајдобри, Кули, Врбасу, Суботици, Новом Саду, паробродом са Илоком, просто је наметнула потребу за Сајамским манифестацијама. Још давне 1887. године Паланка је имала Занатлијско-трговачку изложбу (али о истој немамо сем године одржавања других података).

Трговина је одувек била потреба људи, било да дођу до робе коју не поседују, било да размене информације. Бачка Паланка је имала четири годишња сајма (вашара): два велика (мај и октобар) и два мања (март и јул), као и три пијачна дана у недељи (понедељак, среда, субота), али то једва да је задовољавало потребе становништва (Каталог, 1932). Нарастајућа индустријска производња и разноврсност занатске производње наметнули су потребу организовања већих манифестација. Током 1925. године одржана је прва

изложба, а после Светске кризе, 1932. године, друга и 1938. године трећа Занатлијско-трговачка изложба. Изложбе су организоване под покровитељством министра трговине и индустрије, министра саобраћаја, просвете и наравно бана Дунавске бановине. Уз много одрицања и ангажовања виђених људи Паланачког среза, народних посланика, изложбе су биле отворене у згради саграђеној с почетка XX века (зграда Грађанске школе коју је пројектовао 1904. године Франц Рајхл из Суботице), и трајале недељу дана у месецу августу.

Слика 2. Грађанска школа у којој су одржаване занатлијско-трговачке изложбе

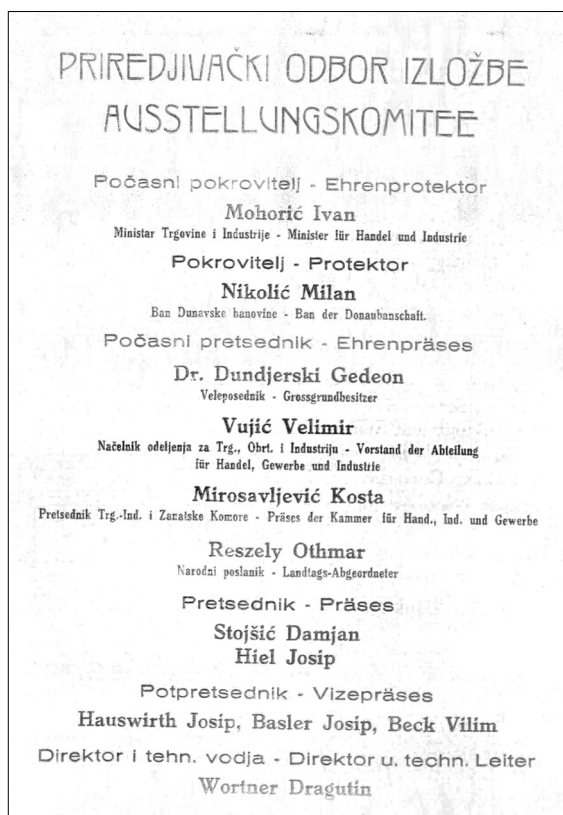
Занатлијско-трговачка изложба 1932. год.

„Неуморно морамо даље да радимо; ако нећемо да пропаднемо, морамо сви без разлике учествовати у овом великом раду, који нас унапређује, који ствара подлогу једне осигуране будућности, чини нас отпорнијим и јачим, челичи наше мишице, разбистри наш поглед, те нас учи, да схватимо и да искористимо ново време“ (Одбор Занатлијско-трговачке изложбе).

Овако је Занатлијско-трговачко удружење у Бачкој Паланци сматрало да се треба понашати после Светске кризе 1929. године која је засигурно захватила и Бачку Паланку. По угледу на изложбу 1925. године, која је имала доста одјека у Бановини, виђенији људи општине предвођени среским начелником Дамјаном Стојшићем

и велепоседником Гедеоном Дунђерским, уз свесрдну подршку занатлија и трговаца, приређују изложбу 7. августа 1932. године у просторијама Грађанске школе. Након што је Певачко друштво из Нове Паланке отпевало државну химну, свечано отварање извршио је бан Дунавске бановине Милан Николић. Том приликом у свом говору, осврнуо се на општу ситуацију и био топло поздрављен од многих присутних. Бан је нагласио „да су сви грађани Југославије једнаки, потпуно слободни и заштићени. Ово истичемо нарочито због тога, јер се са извесних страна из иностранства убацује неистина нарочито међу Немце, да су они запостављени без икаквих грађанских права. Најбољи деманти су за ово прилике у којима Немци код нас живе, а исто тако и изјаве највиших државних функционера, које су покрепљене конкретним фактима“. Изречене речи, потврђене су и практично, јер је хор спремио и песму на немачком језику (Југословенски дневник, 1933).

Изложба је трајала до 14. 8. 1932. године. Списак излагача дат је у Каталогу II Занатлијско-трговачке изложбе, који је иначе изашао двојезично, на српском и немачком језику. Излагачи су абecedним редом, по презименима, уписани а у другом делу рекламом се представљају купцима. Деведесет занатлија, најразличитијих занимања, представљано је на изложби 1932. године. Паланчани нису заборавили ни свога суграђанина, познатог сликара Франца Ајзенхута, чије слике, уређаји и збирка старина су се, такође, нашли на изложби. Заступљени занати су: столар, бравар, ливац, седлар, корпар, шеширџија, ципелар, лимар, ужар, каменорезац, колар, штампар, воскар, лицидер, ковач, млинар, посластичар, чарапар, стаклар, ливац, ташнар, седлар, ножар, казанџија, крзнар, сајџија, стругар, израђивач вештачког цвећа, фарбар, фотограф, лончар, пекар, молер, зидар и кројач.

Слика 3. Списак приређивачког одбора са функцијама чланова

Званични попис у XX веку извршен је 1931. године, али тадашњи статистички подаци нису сасвим јасни, јер се заједно воде Срби, Хрвати, Словенци и Словаци под називом „Словени“. Паланка је пописивана одвојено, тј. Стара, Бачка и Нова Паланка чиниле су засебне целине као општине. „Број становника све три Паланке је 13.119 и то 7.327 римокатолика, 4.547 источно-православних, 966 евангелиста, 249 Јевреја, 15 реформатора, 7 гркоистолика, 5 мухамединаца, 3 других вероисповести. Становништво је већином земљорадничко, али у знатном броју га чине и занатлије, трговци, индустријалци, чиновници, гостионичари, фабрички радници, надничари, киријаши“ (Каталог, 1938). Упоредивањем са званичним подацима пописа из 1910. године, види се да је Мађара 60% мање.

Број Срба се повећао за 21%, што је последица попуњавања административног апарата и органа власти из Србије и насељавања добровољаца из других крајева Краљевине.

Од давних времена, на простору Бачке Паланке, живи помешано становништво - што се тиче вере и народности - међусобно у миру и толеранцији. Два свештеника православне цркве, два римокатоличке цркве и један свештеник евангелистичке цркве (у варошици иначе имају четири цркве), духовни су брижници мештана трију општина. Јевреји имају синангогу, но већ дужи период немају рабина.

У наредним годинама Бачка Паланка је седиште среза са среским начелством, које има аграрно и ветеринарско одељење, затим средиште среског суда и земљишног књижног суда (грунтовне власти), пореске управе, јавног бележништва, шумске управе, експозитуре болесничке благајне Окружног уреда за осигурање радника, магацин за преузимање чаура за свилену индустрију, седиште бродске агенције и парног превоза, две железничке станице (Бачка и Нова Паланка). Место добија све више карактер варошице.

Како су Паланке насељаване и развијале се на ниском водоплавном терену поред Дунава, копани бунари на ђерам били су плитки и изложени загађивању, те је вода често била извор цревних инфекција Ради квалитетнијег живота решава се питање снабдевања пијаћом водом, копањем артершких бунара (дубине од 170 m). Сем среског лекара (др Борислав Увалић), Паланка у тим годинама има општинске лекаре свих трију општина (у Старој Паланци др Франц Гризер, а у Бачкој и Новој Паланци др Марко Зрилић) и два лекара окружног уреда (др Едуард Илг и др Ђорђе Драгосављевић), потом четири лекара са приватном праксом (др Александар Дембиц, др Андрија Дембиц, др Јован Витман и др Еуген Флеш), као и модеран санаторијум (др Оскара Брукера) и два зубара (др Мирко Петровић и др Петар Јегл). За издавање лекова, задужене су апотеке: „Салватор“ (Божидара Магарашевића), „Заштитница“ (Вили Бека) и „Свето Тројство“ (Мије Пихлера). О њиховом дејурству редовно обавештава локална штампа.

Занатлијско-трговачка изложба 1938. год.

Трећа Занатлијско-трговачка изложба одржана је у Бачкој Паланци у периоду од 14. до 21. августа 1938. године. Као и претходне изложбе и ову прати каталог у коме су пописани излагачи, приређивачи изложбе, као и чланови одбора Занатлијско-трговачког удружења. Пажњу привлачи и рекламни део, у коме произвођачи нуде своје производе. Занатлије су груписане по занатима, тако да је каталог прегледнији, па примећујемо да је међу излагачима: 3 фотографа, 5 механичара, 2 лимара, 3 фарбара, 1 књиговезац, 4 столара, 8 чарапара, 4 бравара, 2 корпара, 3 бачвара, 2 модиста, 1 месар, 1 четкар, 1 молер, 2 ужара, 1 израђивач вештачког цвећа, 3 ткача, 5 обућара, 2 крзнара, 5 кројача, 2 штампара, 2 произвођача вештачког камена, 2 сарача, 1 трговац пољопривредним машинама, 2 трговца кожом, 1 металоливац, 1 ситар, 1 шеширџија, 1 израђивач дечјих играчака, 1 ташнар, 1 фризер, 1 израђивач виолина, 1 казанџија, 1 колар, 2 опанчара и 1 сајџија. Примећујемо и нека занимања као што су препаратор дивљих животиња, израђивач горњих делова за ципеле, девоционалија, а своје производе нуде и трговци радио-апарата и играчака, трговци мануфактурном робом, као и произвођачи шаблона за собо-сликарe. Каталози су штампани двојезично, на српском и немачком језику и штампала их је штампарија „Блазек и син“, која постоји од 1882. године.

После извршених општинских избора у целој држави настао је нови период у животу општина. Оне добијају самоуправу, па и могућност да регулишу своје делатности ради унапређења културног, социјалног, правног, привредног, здравственог и унутрашњег живота. Народ ће преко изабраних представника решавати проблеме, па се развијају оне делатности према потребама народа и за добро и напредак општине.

MERKUR
INDUSTRIJA TAŠNA
NOVA PALANKA

IZRAĐUJE:

Tašne za dame iz kože i umetne kože, **košare** iz kože, vulkan-fibera, Hart-platina i t. d.

Tašne za akta, za biro-e, putne i školske tašne.

Šišni kožnu robu – kao: novčanike, listiće, tašne, za držanje pribora za manikiranje i za šivenje.

Orlovne iz kože i umetne kože.

Fabrične prodavnice:

BEOGRAD, Kralja Milana 58
NOVI SAD, Trg slobode (Baza Apple kina)
SPLIT, Vođani trg 7
SARAJEVO, Kralja Petra 12

Prodaje na veliko i u prodavnicama

JUTA I KONOPLJA A. D.

FABRIKA U STAROJ PALANCI,
POŠTANSKI FAKH 17, TELEFON BR. 11

Proizvadjia sve vrste
vreća i tkanina iz jute,
kao i transmisiona
užeta.

Centrala u Beogradu, palata Rijnione,
Knežev Spomenik 5-IV, telefon br. 24393,
brzojavni naslov „VIER“, Beograd

Sve upite treba uputiti na Centralu u
Beogradu.

JUTA I KONOPLJA A. G.

FABRIK IN STARA PALANKA,
POSTFACH 17, TELEPHON 11

Erzeugt sämtliche
Sorten v. Jutesäcken
u. Jutegeweben, sowie
Transmissionssellen.

Centrale in Beograd, Palata Rijnione,
Knežev Spomenik 5-IV, Telephon 24393,
Telegrammadresse „VIER“, Beograd

Sämtliche Anfragen sind an die Centrale
in Beograd zu richten.

Слика 4. Реклама из Каталога III Занатлијско-трговачке изложбе 1938. године

Број разних друштава (националних, струковних, културних, добротворних, спортских) изузетно је велик. Општина Бачка Паланка: Добротворно ватрогасно друштво (83 члана), „Филантропија“ (236 ч.), Јеврејско госпојинско друштво (56 ч.), Аероклуб „Наша крила“ (53 ч.), Друштво Црвеног крста (67 ч.), Соколско друштво (238 ч.), Католичко помоћничко удружење (426 ч.), Савезно ловачко удружење (14 ч.), Земљорадничко погребно друштво (1178 ч.) Немачки културни савез (570 ч.), Месна група циониста (57ч.), Водоводно друштво (147 ч.), Спортски клуб П.С.К. (100 ч.), Среска занатлијска корпорација (300 ч.), Шах клуб (38 ч.), Народна одбрана (38 ч.), Занатлијски трговачки дом (120 ч.), Куглашки клуб (80 ч.), Среска сточарска задруга (20 ч.) и Српска читаоница (103 ч.). У Старој Паланци делују: Српска читаоница (93 ч.), Српска женска задруга (78 ч.) и Добровољно ватрогасно друштво (40 ч.), док су у Новој Паланци активни: Спортски клуб „Слога“, Католичко дјетичко удружење, Ловачко друштво „Хубертус“, Погребно друштво и Певачко друштво.

Главни чиниоци градског живота у међуратном периоду били су омладински покрети вођени идејама романтичарског национализма XIX века. Соколско друштво у Старој Паланци једно је од удружења, чије се активности и развој прате и форсирају по угледу на Краљевину и у Паланци. Тридесете године XX века биле су зенит соколства међу јужнословенским народима. Његови чланови су Срби и Словаци. Чланство у Удружењу је била част и оно је у своје редове окупљало чланове без националних предрасуда. Соколови су свечане академије одржавали у „Касини“ и хотелу „Клешпис“. Преко плаката и новина истицан је значај окупљања школске деце и омладине у Друштво. Тежило се физичкој, моралној и интелектуалној обуци нације. Организовани су слетови, дружења и такмичења све у циљу јачања јединства државе. У једном броју часописа „Југословенска стража“ изашао је чланак Ј. Удицког у ком се, између осталог, каже: „Благо вама! Ви имате три места где се добро осећате. Прво место је ваша кућа. Тамо се налазите срећни и задовољни јер сте поред својих родитеља, који вас неизмерно воле и међу својом браћом и сестрама. Друго вам је место школа, или посао који вршите спремајући се за живот. А треће место јесте соколана. Ту тек налазите правог задовољства... Ту у соколани налазите се један уз другог и један с другим као браћа, сједињени једном мишљу за добро свих вас, а то не значи срећу само за вас, него и за милу и драгу отаџбину...“ (Југословенска стража)

Соколови прослављају 1. децембар - Дан уједињења; у првим годинама скромно Свечаном академијом у „Касини“ или Грађанској школи, а улазило се добровољним прилогом. Организује се прослава 100 година од оснивања Матице српске. Просветни одбор ради и на проширењу Соколске књижнице и позива грађане и чланове да донирају књиге. Сакупљено је 230 књига. Паланчани учествују на Свесловенском слету у Скопљу. Јавља се иницијатива за скупљање прилога за заставу (скупљено је 4.073 динара). Друга значајна акција је скупљање прилога за гладне у Босни и Херцеговини (сакупљено је 15.000 динара). У обе акције се укључују и паланачки Немци, који великим донацијама доприносе обема акцијама. Немци имају Културбунд, али у неким изузецима су и у Соколовима.

На културно-просветном плану значајно је оснивање удружења „Просветни одбор“ 1933. године, у Старој Паланци, на иницијативу др Борислава Увалића. Одбор се састајао четвртом у 17 часова и у оквиру Српске читаонице имао интересантне теме за разговор и приказивао филмове, тако да су скупови били добро посећени. Одржавана су предавања из области привреде и здравства, а нарочито су биле заступљене актуелне теме у време кризе и пропадања приличног броја сељачких поседа. Због дугова, земља задужених сељака је продавана, а куповали су је углавном Немци снабдевени повољним кредитима од „Аграрије“ (профашистичке кредитне установе), што је и био разлог да др Борислав Увалић своје прво предавање одржи на тему: „Србине не испуштај земљу из шака својих“. Следила су предавања: Јован Димић - *Заразне болести код стоке*; Сава Анђелић, општински бележник - *О аграрној баници*; др Фрањо Гризор - *Заштита од грипе*; Бранислав Стефановић - *О просвећивању народа*; Тоша Лазић - *Историја Срба у Војводини у 18. веку*. Последње одржано предавање било је посвећено стогодишњици рођења Ј. Ј. Змаја.

Пред сам рат, у лето 1939. године, на иницијативу средњошколске и студентске омладине, основана је Омладинска секција Српске читаонице око које се окупљала напредна омладина трију Паланки и где је никла прва организација СКОЈ-а.

„Велико је то задовољство имати свако јутро преглед целог света“, речи су Елизе Рекли, француског географа и социолога. Паланчани нису имали баш свако јутро то задовољство, али штампа је била део њихових живота у сваком случају. Локални штампари Черничек и Блазек издају недељне часописе. *Југословенска стража*, *Југословенски лист* и *Die Wacht*, самим насловима показују да су режимски листови. Уводник је углавном преузет из престоничких новина, или га потписује Триво Милитар под псеудонимом, а потом на пар страна углавном се дају информације о скуповима разних удружења, локалне информације, извештаји са општинских седница, програм биоскопа, цене са пијаци, судске вести, резултати фудбалских утакмица паланачких љубимаца „Слоге“ и „П.С.К.“. Вести из света преузете од Прес-бироа са фотографијама дају новинама

живост. Новине су биле ту да подсети на значајне датуме из ближе прошлости (годишњицу уједињења, краљев рођендан итд.). Тираж им је скроман, штампане су упоредо ћирилицом и латиницом, а ни век излагања није дуг.

Формирањем Југословенске народне странке, настало је и гласило *Напред борбаши*, ускоро и на немачком *Борбаи - Der Kämpfer* Атанасија В. Милинова. Наведена гласила су вишестраначка, прокламују равноправност националних мањина, подстичу удружење жена „борбашица“, и један куриозитет, прва жена која се огласила у борби за женска права на збору у Оџацима је Лепосава Лазић из Чиба (данашње Челарево). Споменићемо и *Преображај* - часопис за децу и одрасле, који је штампан упоредо и на немачком језику. Основао га је Петар Николић, наставник грађанске школе.

Да Паланка није само паланка, него средиште среза за 14 општина, сведоче и подаци о забавном животу. Зато су задужена два биоскопа: „Ураниа-тонкино“ и „Оријент-тонкино“ који занимљивим филмовима привлаче публику. Лети је ту купалиште „Штранд“, тениски терени, зими клизалиште. Удружење угоститеља има такође своје седиште у Бачкој Паланци. Хотели „Клешпис“, „Касина“ и „Круна“, позивају сваког викенда на дружење, плесне „венчиће“ организују школе плеса (Тришлер, Леградић), скупове разних удружења (села), нудећи живу музику. Често су у гостима позоришне трупе, по више дана, па монотон живот провинције оживи. Запажена су гостовања Повлашћеног позоришта Д. Левака, и Новосадског српског народног позоришта које се представило са више представа: „Американска јахта у Сплитској луци“, „Београд некад и сад“, „Марусја“ и „Ожалошћена породица“. Свака од Паланки има гостионице и њихов број је завидан (62). Ту су и две народне кухиње и једна јеврејска. Ондашњи угоститељи, као и ови данашњи, рибљи паприкаш као нарочит специјалитет, због којег вреди посетити Паланку. Домаћини и организатори Занатлијско-трговачких изложби 1932. године и 1938. године су показали и свој туристички дар „позивајући госте и излагаче са стране да направе свакако излет преко Дунава у Илок, како кажу има ту ствари које је вредно видети, а за лепог времена има се од кнежевог двора и самостана диван изглед“ (Каталог, 1938).

URANIA BIOSKOP

Najbolje mesto za zabavljanje za vreme obrine izložbe. Bioskop u bašti. Prvorazredni filmovi. Najbolje slike ovogodišnje sezona. Umerene cene. -- B. Palanka.

u GRAMS-OVOJ kući, preko puta pošte.

die beste Unterhaltungsstätte während der Gewerbe-Ausstellung. -- Bioskop im Freien. Erstklassige Filme. Schlager der Saison. Mässige Preise. -- Backa-Palanka, GRAMS'SCHE Haus, vis-a-vis der Post.

GEORG KELLER

GOSTIONA na Dunavskoj obali, kod Palanka-lucke sike. -- GASTWIRTSCHAFT an der Donau, bei der Dampfbähre.

Prvorazredna kuhinja, ribji paprikaš, izvrsno pivu i dobre vina kao i svako sveže pivo. Najmilije izletno mesto Palančana. Nedeljom glazbeni koncerti. Krasan izgled na luku, u najvećoj blizini Palanskog zoološkog parka, gde je takod-er gostiona opustavljena.

Brza i tačna posluga! Osobito umerene cenel. Erstklassige Küche, Fischpaprikasch, ausgezeichnetes Bier und gute Weine sowie alle anderen Erfrischungsergänze. -- Beliebtester Ausflugsort der Palankaer Einwohner. Jeden Sonntag Musikkon-zert. Prachtvolle Aussicht auf die, in nächster Nähe des Palankaer Strandbades, wo ebenfalls Gastwirt-schaft etabliert. -- Schnelle und prompte Bedie-nung! Feinste und mässige Preise!

NOVO UREĐJENI HOTEL SA CISTIM SOBAMA, DOBROM KUHNJOM I SOLIDNOM POSTUGOM

ŽELJEZNIČKA RESTORACIJA I HOTEL

GOSTIONA I TRGOVINA VINA NA VELIKO

KLESPIES

NOVA - PALANKA

BAHN - RESTAURANT UND HOTEL

GASTHAUS U. WEINGROSSHANDLUNG.

NEU EINGERICHTETES HO-TEL MIT REINER ZIMMERN, GUTER KÜCHE, UND SO-LIDER BEDIENTUNG!

HOTEL CASINO

BAČKA - PALANKA

Dobra cigarska glazba
Dva puta nedeljom
Bioskop

Gute Zigeunermusik
Zweimal wöchentlich
Kino-Theater.

Prvorazredni Hotel i Kafana. Mesto društvenih sas-tanaka. Čiste sobe, izvrsna kuhinja i najsolidnija posluga.

Erstklassiges Hotel und Kaffeehaus. Reine Zimmer, vorzügliche Küche u. solideste Bedienung.

Слика 5. Рекламе о забавном животу из тог времена

Закључак

Град Бачка Паланка који је израстао на адама и мочварном терену у близини Илочке, Бачке и Петроварадинске тврђаве, некада просторно разједињен на Стару, Нову и Немачку Паланку, срастао је после Првог светског рата 1918. године у јединствену целину. Наиме, на Великој народној скупштини у Новом Саду, Војводина је припојена Југославији и формиран је јединствен назив за сва три насеља Бачка Паланка, и њен значај све више расте.

Бачка Паланка је од средине XVIII века по структури становништва разнолика. Поред Срба, досељени су Немци и Словаци, тако да ове три етничке групе чине основ привредног и културног развоја насеља. Док су се Срби углавном бавили земљорадњом и сточарством, развој заната, трговине и индустрије уследио је досељавањем немачког и словачког живља. О томе сведоче и напред наведени спискови излагача на Занатлијско-трговачким изложбама 1932. године и 1938. године. Нека од тих предузећа су касније прерасла и била основа за нека која и данас постоје. Предузеће за прераду браће Михелс (данас

„Синтелон“), Фабрика „Меркур“, израда торби и кожне галантерије (оснивач син познатог паланачког сликара оријенталних тема Франца Ајзенхута), била је познати бренд у тој производњи, а лимарија Бост Фрање је претеча данашње фабрике „Себастијан“ (данас познатија као Лимарска). Од осталих заната, може се рећи да су нарочито познати столари који израђују намештај не само за Паланку и околину, него и за удаљене крајеве ондашње државе. Плетење корпи као посебна грана заната такође је добро развијена.

Убрзан привредни развој, прати и одговарајући просветни и културни напредак, који је интензивнији, после Светске кризе 1929. године. Јачање централне власти, и интегрално југословенство настало „брисањем“ нација, карактерише перид постојања бановина. Паланчане у том периоду као и касније карактерише мултикултуралност и суживот. Живот Срба, Немаца, Мађара, Словака, Јевреја преплитао се у пословно-економском погледу као потреба, а у културно, спортском и сваком другом као резултат квалитетних односа, што је битна карактеристика живота и данас.

Литература:

- Каталог II Занатлијско-трговачке изложбе* (1932). Бачка Паланка
Каталог III Занатлијско-трговачко изложбе (1938). Бачка Паланка
Пап, Л. (1988). *Бачка Паланка: монографска грађа за проучавање историје града*, Бачка Паланка
Петрић, С. (1987). *Грађа за историју Бачке Паланке*, Бачка Паланка
Јовић, С. (1987). *Развој здравства у Бачкој Паланци*. Бачка Паланка
Palanka an der Donau I – II (1992). *Ulm*
Попов, Д. (s.a.). *Српска штампа у Војводини 1918-1941*, Нови Сад
Нер, Н. (1930). *150 Jahre Palanka*, Novi Vrbas
Југословенска стража (1930/1933). Бачка Паланка: штампа Имре Чернишек
Југословенски лист (1930/1938). Бачка Паланка: „Блазек и син“
Југословенски дневник (1933). бр. 211 (10. 9. 1933.)
Радојчин, М. (1998). *270 година писмености и школства у Товаришеву*, Товаришево

Стефан Гужвица

СОКОЛСКО ДРУШТВО У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ¹

Главни чиниоци друштвеног живота у међуратном периоду били су омладински покрети вођени идејама романтичарског национализма XIX века. Немци су имали Културбунд, чије просторије су биле у данашњој згради ЦТКУ „Абрашевић“, а Словени (Срби, Словаци и Хрвати) имали су Соколско друштво, са Соколаном на спрату Грађанске школе (данас је то Свечана сала Музеја града). Соколови су свечане академије одржавали у „Касини“ и хотелу „Клешпис“ (касније хотел „Београд“, иза новопаланачке железничке станице).

Соколови су тежили ономе што су сматрали физичком, моралном и интелектуалном обуком нације. Идеје Соколског покрета јасно су изнесене у паланачким новинама „Стража“ од 18. јула 1925. у тексту „Наше соколство“: „У Соколу су сви једнака браћа. Соколство се уздиже изнад свакидашности, партизанства: негује одважност, поштење и храброст, бави се националним јачањем - једном речју бави се само најлепшим стварима. Одмах у свом почетку соколско друштво посећују не само школе за телесно вежбање, него и национални центри народни, што нам најбоље сведочи поступак аустријско – мађарске власти, јер на почетку рата, прво што је било забрањено – била су соколска друштва.

¹ Велико хвала професору Владимиру Ковачу који је марљиво сакупио фотографије и текстове о Соколовима из паланачке међуратне штампе и без чије помоћи овог текста не би ни било.

Соколство има да створи људе не само телесно здраве и јаке, већ како сам горе казао, још главнија му је сврха стварање национално свесних и јаких људи, те стога немају право они који мисле, да је соколство извршило своју мисију, јер и ако смо уједињени, нисмо сви. Има још много људи с оне стране наших граница, који мисле и осећају с нама заједно, а има још више таквих и међу нама самима и свуда око нас, који пазе и мере сваки наш потез, вребају згодан моменат, да заскоче, да нас покушају уништити. Соколство је будило, а и од сада ће још и више пазити, да се не догоди оно, чему се наши непријатељи надају.“

Соколски покрет настао је у Аустроугарској монархији шездесетих година XIX века одвајањем, до тада јединственог, чешко-немачког гимнастичарског удружења у Прагу 1862. године. Идејни творци покрета били су Чеси Мирослав Тирш и Јинджих Фигнер. Друштво је 1864, по предлогу професора доктора Емануела Тонера названо „Чешки Сокол“ због чешких народних песама о соколу. Најистакнутију улогу у оснивању „Чешког Сокола“ имао је Мирослав Тирш, који је изабран за првог председника организације (Тубић, 2005: 36-37). Идеје Друштва се шире убрзано и оно у наредних двадесетак година већ има своје огранке у Загребу и Љубљани, а 1905. је основано и Соколско друштво у Новом Саду.

Тачан датум оснивања Соколског друштва у Бачкој Паланци није познат, али познато је да је Паланка још 1885. године имала атлетски клуб (Тубић, 2005: 70). Не наводи се да ли је тај клуб био национално ексклузиван, али судећи по другим удружењима осниваним у то доба у граду, највероватније није. Најраније помињање Соколског друштва датира са једне фотографије из 1919. године. На основу те фотографије и једног чланка у часопису „Стража“ из 1928. у којем се каже да Друштво постоји девет година, долазимо до закључка да је оно сасвим сигурно основано 1919. године, првенствено као Соколско друштво у Старој Паланци, а затим се проширило и на Бачку Паланку (Стара, Нова и Бачка Паланка административно су била одвојена насеља).

*Деца чланови старопаланачког Сокола 1919. године
у порти православне цркве.
Из Завичајне збирке Народне библиотеке "Вељко Петровић".*

О почетним активностима Друштва не зна се много. Тек са појавом текстова у новинама „Стража“ 1924. године стичемо прве сачуване информације о њиховим активностима. Тада су паланачки Соколови прослављали Први децембар – Дан уједињења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Ово је била једна у низу прослава које су организоване на годишњем нивоу. У првим годинама Дан уједињења обележаван је скромно, Свечаном академијом у просторијама „Касине“ или Грађанске школе, а улазило се давањем добровољног прилога. Извођене су скупинске вежбе уз музичку пратњу. Већ тада је Соколско друштво имало и свој певачки збор којим је дириговао г. Јоца Петровић, касније директор Грађанске школе. Удружење у тим првим годинама није имало велику посећеност на својим активностима и људи су уопште мало знали о покрету. Тако се у часопису „Стража“, након прославе Дана уједињења 1924. године, напомиње „да се није видело на забави трговаца и занатлија из Б. Паланке“, а потом следе

чланци из 1925. у којима Соколови суграђанима објашњавају разлику између Соколства и спорта, као и горе наведен текст „Наше соколство“, у којем аутор на крају додаје: „Зато се поред свих својих лепота соколска идеја у нашем срезу, а и у самој Паланци није могла остварити у оној мери у којој би могла, требала и морала да је, лако је погодити. Они који су били највише позвани, да предњаче да соколство код нас процвета, не само да нису предњачили, него се нису ни интересовали а неки су шта више и ногу подмећали гдегод су могли. Можемо се надати, да од сада неће више бити тако, него да ћемо сви својим активним учешћем, припомоћи да наше соколско друштво у Паланци бројније постане, а тамо где друштво спава да се пробуди, а где га нема треба да буде основано.“

Године 1926. новосадско Соколско друштво постаје Жупа „Светозар Милетић“ (Табаковић, у: Дневник, 2008). Ова одлука је донешена у складу са идејом Соколског савеза Југославије да он буде подељен на жупе, а жупе на друштва која су имала своје чете или огранке (Тубић, 2005: 125). Паланачко Друштво било је једно од дванаест која су се укључила у рад Жупе од почетка. То је директно довело и до прве веће активности Сокола на територији града. Дана 8. маја 1927. године одржан је „Окружни слет Сомборског округа, Жупе Светозара Милетића“ као увертира за Жупски слет у Сомбору. Новине напомињу да је то први слет у Бачкој Паланци, а одржан је на Тргу цара Душана (данас Трг братства и јединства), иако је првобитно планиран за Вашариште. Учествовала су друштва из Сомбора, Новог Сада, Бачког Петровца, Пивница, Старог Сивца, Дeroња, Стапара, Товаришева, Бачког Брестовца и Старе Паланке. Специјални гости су били Соколови из Вуковара. Учествовало је преко 500 Соколова. Ово је био велики догађај за паланачко мало Друштво, што су они јасно истакли у својим чланцима и најавама. На дан слета, Паланка је украшена славолуцима: испред Римокатоличке цркве где је било и слетиште, испред зграде Суда, и на железничкој станици у Новој Паланци. Славолуци су били направљени од свећа, застава и електричних сијалица. Цео град је био украшен југословенским заставама. Након

свечаног дочека, гости су одведени у Соколану, где су доручковали. Након тога су одржали заједничке пробе, а потом је кренула свечана поворка кроз град. На челу је била фанфара Сомборског соколског друштва, затим барјактари, чувари застава, старешине жупе и соколских друштава, подмладак, Соколице, Соколи у свечаној одори, па Соколи без униформе, представници града и на крају оркестар Добровољног ватрогасног друштва. Музика је свирала родољубиве песме. Др Никола Мрвош је одржао говор испред Среског начелништва, а затим се поворка упутила улицом Краља Александра (данас Југословенске Армије), па затим Доситејевом, Гундулићевом и Краља Петра поред Православне цркве назад у Соколану. Поворка је трајала сат времена, а затим су Соколови ручали у кућама Паланчана. До три сата и Соколови и гледаоци, којих је било око 1000, скупили су се на слетишту. Јавна вежба је почела у 15.30. Истакли су се Сомборци и Новосађани у вежбама на справама, као и гости из Шида са вежбама на разбоју. Увече је у „Касини“ одржана Свечана академија, а било је толико људи да су многи остали напољу. Занимљиво је да је то вече клавирску пратњу изводио тада шеснаестогодишњи Радивој Увалић, потоњи шпански борац, партизан и угледни југословенски економиста. Након Академије, одржана је игранка која је трајала све до два сата ујутру. За организацију су посебно похваљени начелник Милорад Панић и секретар Јоца Црњански.

Године 1928. активност Сокола се интензивира. Тако просветни одбор у фебруару организује у „Касини“ прославу поводом сто година од оснивања Матице српске, којој присуствују и представници Матице из Новог Сада. Просветни одбор ради и на проширивању Соколске књижнице и позива грађане и чланове Друштва да донирају књиге. Сакупљено је преко 230 нових књига. Друштво тада почиње да организује и честе забаве, села и томболе ради скупљања прилога и бољег информисања Паланчана о раду Друштва. Исте године почињу да организују и „јавне часове“ у оближњим местима. Паланачко Соколско друштво учествовало је на Свесловенском слету у Скопљу. Почине и иницијатива за набавку соколске заставе, за коју је скупљено укупно 4.073 динара. Друга велика иницијатива била је

скупљање прилога за гладне у Босни и Херцеговини, за које је сакупљено преко 15.000 динара. У ове две иницијативе појављују се по први пут и паланачки Немци, који својим великим донацијама доприносе обема акцијама. Немци су имали Културбунд, који је до преузимања од стране нациста 1939. године био првенствено неполитичка организација, и стога нису често учествовали у самом раду Сокола. Додуше, и ту је било неколико изузетака. Новопаланачки учитељ Штефан Флок.²

У међувремену, убиства у Скупштини 20. јуна 1928. и политичка криза која је уследила доводе до тога да краљ Александар 6. јануара 1929. године прогласи диктатуру и покуша да заведе идеологију интегралног југословенства, према којој Срби, Хрвати и Словенци више нису „троимени народ“, него један народ са једним именом – Југословени. Тада су посебним декретом распуштена и сва соколска и слична друштва и уместо њих је основана Витешка организација „Соко“ Краљевине Југославије. Све гимнастичке и соколске организације имале су избор да ли да постану део новооснованог „Сокола“ или да буду укинуте (Тубић, 2005: 127). На дан завођења диктатуре најављено је и одржавање главне Скупштине Соколског друштва у Бачкој Паланци, али је оно накнадно померено са 13. на 27. јануар, што значи да су се превирања осетила и у Паланци. Соколско друштво ипак одлучује да прихвати одлуке проглашене 6. јануара и 22. априла организује Велики манифестациони збор, којем присуствује и угледни адвокат и спортски радник др Игњат Павлас, старешина Соколске жупе „Светозар Милетић“ (касније убијен у Новосадској рацији). У име Хрвата присуствује и Југословенски соко из Илока. Старешина паланачки Миро Мандић поздравља краљеву одлуку и закључује да је *„Шести јануар дан који је једном за свагда уклонио све размирице између Срба, Хрвата и Словенаца и државну идеју поставио на сигурну базу.“* Након тога је у име окупљеног народа упутио телеграм краљу у Београд: „Соколско друштво у Бачкој Паланци у заједници са свима националним, културним и хуманим установама и организацијама и целокупним житељством све три паланке

² Штефан Флок (1905-2003), родом из Обровца. Био је члан и Сокола и Културбунда. После Другог светског рата живео је у Мађарској и био један од оснивача Немачке гимназије у Баји (Група аутора, 1986).

и околине са величанственог манифестационог збора, одржаног данас у Бачкој Паланци, поздравља узвишенога свога краља и изјављује му своју непоколебљиву оданост и верност, стављајући му на расположење своје силе за остварење високог циља: процвате и среће једине и нераздељиве миле нам отаџбине. Соколско друштво Бачка Паланка.“

Говор држи и др Игњат Павлас. Из говора присутних и резолуције коју су донели, види се да Соколско друштво сада јасно и отворено стаје уз идеје монархизма и југословенског национализма и све активности Соколова у наредним годинама биће прожете тим идејама. Иако је на националном нивоу Соколски покрет почео да слаби након 1929. године, у Паланци се десило сасвим супротно. Дана 27. маја поново је одржан окружни слет, на коме је ове године учествовало више од 2000 људи, четири пута више него две године раније. Напомиње се да су на слету учествовали Срби, Хрвати, Словаци, Шокци и Буњевци. Велики акценат стављен је на идеју да су Соколови „један од камена темељаца на којима ће се потпуно изградити велика зграда наше Отаџбине... и створити један здрав и снажни југословенски национализам“, речима тадашњег паланачког среског начелника Дамјана Стојшића. Поворка је била организована исто као и 1927. године, осим што је овом приликом у Православној цркви освећена застава Друштва набављена претходне године. Кум паланачке заставе је био др Милорад Завишић. Говоре су одржали свештеник Ђока Николић, соколски старешина Миро Мандић и други виђени и угледни Паланчани. Након тога уследио је банкет, па вежбе на Тргу цара Душана и Свечана академија у „Касини“.

*Окупљање Соколова испред зграде општине Стара Паланка.
Из личне збирке проф. Владимира Ковача.*

Крајем године је, у складу са дотадашњом организацијом грандиозних прослава, проширена и прослава Дана уједињења, који се до тада обележавао само скромним Свечаним академијама у „Касини“ или Соколани. Прослава је почела већ увече, 30. новембра. Соколови су се окупили испред зграде општине Бачка Паланка, а затим је поворка кренула до Римокатоличке цркве у Новој Паланци. Тако су и Немци укључени у прославу и учињени су напори да им се приближи идеја Југословенства. У томе је предњачио господин Вортнер, директор Основне школе у Новој Паланци. Поворка се даље упутила у Стару Паланку Улицом краља Александра. Носили су заставе и слике краља. У свим говорима истиче се значај три велика дана за Југославију: 1. децембар – Дан уједињења, 6. јануар - Дан увођења диктатуре и 3. октобар – дан када је Краљевина СХС преименована у Југославију. Сутрадан су свечане службе одржане у свим црквама у Паланци, а говоре су одржали свештеник Ђока Николић у православној и Карол Кубица у евангеличкој цркви. Потом је одржана Академија у „Касини“. Говори су том приликом били још отвореније националистички, а неки су из данашње перспективе чак и прото-фашистички. Тако старешина Миро Мандић каже да „историја од нас

данас тражи новог човека – расно уједначеног Југословена“ и апелује на народ да прихвати одлуке диктатуре. Говори и о Југословенима ван Југославије, нарочито у Истри, која је тада припадала Италији, док председник месне организације Народне одбране господин Рада Ивановић отворено изјављује да „је наш циљ Југославија од Јадрана до Црног мора“. На крају господин Вортнер држи говор на немачком језику о културним и историјским везама Немаца и Југословена.

Како и часопис „Стража“ од 26. јануара 1930. године закључује: „соколска идеја у Бачкој Паланци хвата чврстог корена“. Исте године Соколана организује пројекције филма са VIII Свесловенског слета у Прагу. Настављају и са активностима у општини и посећују Обровац. Дана 9. марта 1930. године Свечаном академијом су у Соколани прославили осамдесети рођендан чехословачког председника Томаша Г. Масарика. Активно се ради на већем ангажовању основаца у Соколском покрету. Сакупљена је велика количина новца за куповину радио-апарата у Соколани, али је на крају искоришћена за изградњу соколског штранда са десет кабина иза градског штранда. У мају посећују Ердевик и учествују на слетовима у Сомбору и Новом Саду, а све у јеку припрема за највећи до тад слет у Паланци, на други дан Духова, 9. јуна 1930. године.

Паланачки Соколови су испунили сва очекивања и овај слет је убедљиво надмашио претходни. Било је око 1000 школске деце из паланачког и илочног среза, као и више стотина чланова и чланица Соколских друштава Паланке, Илока, Ердевика и сеоских чета. Присутствовали су чак и питомци Ваздухопловне школе из Новог Сада, њих сто. Ту су били и војници паланачког, илочног и кулског среза. Сви они су продефиловали улицама града. Свирачи из Буљкеса (Бачког Маглића), Букина (Младенова) и Паланке су пропратили цео догађај. Прва поворка ишла је од пристаништа на Дунаву, где су гости сачекани, до Соколане, а друга, каснија, почела је да се скупља у 11 часова код зграде Среског начелства, где су их, поред одушевљене масе људи, чекали и старешина Новосадске жупе др Игњат Павлас, паланачки старешина Друштва Миро Мандић, срески начелник Дамјан Стојшић, заменик бана Дунавске

бановине Милоје Стојадиновић, официри Краљевске војске и многи други. Они су се упутили ка трибинама Слетишта иза Римокатоличке цркве, где су их чекали представници разних националних и културних удружења, као и свих паланачких цркава. Затим је пред њих дошла већ споменута поворка Соколова, а г. Миро Мандић је одржао патриотски говор у ком је истакао потребу за очувањем Југословенства и значају Соколова за Паланку и Илок. Присутствовало је око 5000 људи. Затим је одржан свечани банкет у „Касини“, где је др Борислав Увалић апеловао на бана Дунавске бановине да се што пре донесе одлука о спајању Старе, Нове и Бачке Паланке у једно место. У пола 4 је одржана јавна вежба на игралишту С.К. „Слога“, код железничке станице у Новој Паланци. Увече је Свечана академија по први пут одржана у сали хотела „Клешпис“.

У недељу, 10. августа, паланачки Соколови су присуствовали на традиционалним Великим словачким свечаностима у Бачком Петровцу. По први пут организовали су и прославу рођендана престолонаследника Петра II, који је претходне године краљевском одлуком постављен за вођу свих Соколова у Југославији. Поворка је ишла искључиво Главном улицом, од општине Стара Паланка, до зграде Среског начелства, која се налазила на данашњој адреси Краља Петра I бр. 1. Спомиње се и учешће на београдском Свесоколском слету, али је већа пажња посвећена малом одзиву паланачких Соколова него опису догађаја. Исти случај се дешава са Соколском академијом у Соколани поводом годишњице плебисцита којим је Корушка припојена Аустрији. Организована је и Академија поводом годишњице независности Чехословачке, којој су присуствовали сви виђени Паланчани, без обзира на националност. До краја године Соколови су одржавали села у Соколани и „Касини“, вероватно ради прикупљања средстава за прославу Дана уједињења, на ком поворка већ традиционално пролази крај све четири паланачке цркве, у којима се и одржавају посебне службе. Соколови с поносом напомињу велики број Немаца који се укључио у прославу Дана уједињења.

На Годишњој скупштини 1931. године донешена је одлука да се досадашњи званични назив друштва „Соколско

друштво у Старој Паланци“ промени у „Соколско друштво у Паланци - Бачка“. Скупштину је пропратила жустра расправа начелника Милорада Панића са члановима бившег Управног одбора. Новине осуђују његов напад као напад на целокупно паланачко учитељство (у одбору су били школски надзорник и управник Грађанске школе) и каже се да ће конфликт највероватније завршити на суду. Новинарска секција Соколског друштва реаговала је на ове наводе из новина и изјавила да Панић никога није вређао и да су оптужбе неосноване. Соколови су наставили филмске пројекције, овај пут приказавши Свесоколски слет у Београду 1930. године. Соколови су одржали и сопствени слет у Паланци 21. јуна. Сада већ уходана традиционална поворка ишла је од Нове Паланке до центра града, па у Стару Паланку до Православне цркве и назад, после чега је уследио ручак, слет и Свечана академија у „Касини“. По свему судећи, овај слет је био много мање раскошан и свечан од оног претходне године, на шта су се жалили и грађани, али Соколови то правдају много мањим временом за припреме него претходних година. Упркос томе, Соколови су недостатке надокнадили путовањима у Сплит, Бачки Петровац и Кисач, а неколицина срећника је имала и прилику да, преко Савеза сокола Краљевине Југославије, оде у Париз. Активно су радили на прикупљању нових чланова и одржавали предавања на тему историје соколства у Соколани. Пред крај године уследила су села за прикупљање новца и прослава Дана уједињења. У свечаност се ове године укључила и Јеврејска заједница у Паланци и свечано богослужење одржано је и тамо. Види се да су до 1931. године Соколови већ постали угледно и озбиљно друштво, које је без много превирања одржавало редовне годишње прославе, у којима су учествовали сви Паланчани, без обзира на националну и верску припадност.

*Паланачки соколови код фотографа Сергеја Ватмана,
руског белоемигранта.
Из збирке проф. Владимира Ковача.*

Упркос томе, нису посустајали и тежили су да прошире своју делатност. Тако су 1932. године успешно спровели акцију преименовања Улице Хајдук Вељка у Улицу др Мирослава Тирша (данашња Иве Лоле Рибара). Исте године је обележавано и 20 година од почетка Првог балканског рата и Кумановске битке. Ова прослава била је толико слабо посећена да је почетак Академије у „Касини“ каснио читавих сат времена, јер је било премало људи. Један члан Соколова који се потписао као „Патриота“ о томе пише у „Југословенској стражи“: „Овом приликом је примећен изостанак доста великог броја државних и самоуправних чиновника; вероватно да су та господа тог вечера запоставила Југословенску националну свечаност својим личним уживањима што је за сваку осуду“.

Ове године се друштво опростило и од вишегодишњег старешине Мире Мандића. Наиме, Мандић је унапређен у судију Апелационог суда у Новом Саду, што је значило да више неће моћи да обавља своје дужности у Паланци. Дана 27. новембра одржано је опроштајно вече у Соколани, где се преко стотину Сокола окупило да исказе своју захвалност г. Мандићу. Приказана је чак и представа

коју је самостално режирала и написала матуранткиња Грађанске школе Теодора Бек. Миро Мандић се сели у Нови Сад и наставља активности унутар покрета и касније се спомиње као изасланик Савеза сокола Краљевине Југославије. Највећи догађај те године био је IX Свесловенски слет у Прагу, ком је присуствовао велики број Паланчана, захваљујући веома приступачним условима за пут - 306 динара по особи, не рачунајући храну. Процењено је да је Праг, град од 850.000 становника, тада угостио преко милион људи. Познато је да су од Паланчана слету присуствовали Милорад Панић, Јурај Ковач и Петер Трпка. Занимљиво је да нико у паланачкој штампи није објавио причу са овог изванредног догађаја. На крају године, поново је одржана традиционална прослава Дана уједињења, са слављем у свим црквама у граду.

У марту 1933. године у Паланци се догодила серија напада на зграду Римокатоличког жупног уреда у Бачкој Паланци (која се налазила на месту данашње Гимназије). Сами детаљи инцидента нису наведени у штампи, али су по граду кружиле приче да су Соколови одговорни за напад. Због овога је одржана Ванредна седница Управе Соколског друштва 6. априла, на којој је донешена изјава којом Соколови негирају сваку умешаност у нападе и осуђују сам чин. Гласине су произашле из тога што су католички свештеници одвраћали католичку омладину од активног ступања у Соколско друштво. Соколови због тога новинама „Die Wacht“ и „Југословенска стража“ шаљу следећу изјаву:

1) Соколско друштво Бачка Паланка, није учествовало у нападима на стан Римокатоличког жупног уреда и уопште нема никакве везе са нападачима.

2) Соколско друштво Бачка Паланка, не одобрава начин обрачунавања, каквим су се непознати нападачи послужили приликом горе поменутих напада, јер ако би оно требало физичког обрачуна извело би тај обрачун јавно и отворено, а не под заштитом мрака.

3) Они који проносе гласове да је Соколско друштво организовало ове нападе, тврде, да је Друштво хтело овим да се освети г.г. свештеницима због читања познате бискупске посланице и одвраћања римокатоличке омладине од ступања у Соколске редове.

Поводом ове верзије, ова Управа изјављује да сматра, да ће већи успех постићи тиме, што ће својим радом доказати да Соколство уопште НИЈЕ антирелигиозни покрет, па следствено томе, није ни противник римокатоличке вере, него што би дошло до успеха једним физичким обрачуном са свештенством.“

Дана 25. маја 1933. слет је по први пут одржан на игралишту „Слоге“, преко пута железничке станице у Новој Паланци. Соколови у својим изјавама у време овог слета апелују на буђење свести у народу, позивају се на хришћанске и соколске идеале и организује нове серије предавања за омладину. Приметно је да је тада у целој држави почело жигосање покрета као антиклерикалног и антирелигиозног, тако да чак и Савез Сокола Краљевине Југославије издаје званичну изјаву на националном нивоу у којој пориче те тврдње. Прославили су и десети рођендан престолонаследника Петра и Дан уједињења.

У фебруару 1934. године, Соколови су одлучили да ће довести свакодневно дежурство у Соколани ради што боље организације за окружни слет у јуну и покрајински слет у Сарајеву. Сарајевски слет је одржан 28. јуна 1934, тачно двадесет година од дана када је први отказан због Сарајевског атентата. Ове године је по први пут одабрано летње игралиште у Старој Паланци, изнајмљено од Српске православне црквене општине. Ради прикупљања средстава, одржавали су и села сваке недеље. Просветни одбор Савеза сокола у Новом Саду упозорио је да се Соколови на улици не поздрављају као Соколови и не ословљавају се међусобно са „брате“ и навели да је ово озбиљно одступање од идеја Соколова и непоштовање других чланова. Било је случајева да се Соколови ословљавају и са „друже“ што показује да је у њиховим редовима било чак и комуниста. Соколски слет 17. јуна у Паланци претходни и поново показао вредност рада паланачких Соколова. Међутим, све је стало када је 9. октобра у Марсеју извршен атентат на краља Александра. Новине извештавају о великој жалости целог народа и напомињу да су његове последње речи биле „Чувајте Југославију!“ Два дана касније паланачки Соко журбано организује седницу на којој одаје почаст краљу и

шаље телеграм саучешћа у Београд. „Југословенска Стража“ даје и детаљан опис комеморације: „У прочељу дворане, на високом постољу завијеном у црно стајала је слика Великога Краља, уоквирена црним тканинама, а испод ње на црном поољу, белим словима исписан Његов последњи аманет: „Чувајте Југославију“. Испод слике и овог натписа пуштала се низ црно постоље државна тробојка, ширине око пола метара а око слике у црно увијени црепови са зеленим спаргусима. Десно од овога постоља и слике стајали су чланови Управе Соколског друштва и чланство у соколском кроју са црним тракама око леве руке, а лево на посебном постољу биста Блаженопочившег Краља Петра Ослободиоца. Мало напред стајао је сто покривен црнином. Испред чланства у кроју и управе, стајао је друштвени заставник са Соколском заставом низ коју се спуштао велики црни флор, погнутом напред.“

У говорима на комеморацији, Александар је називан „Витешки краљ“, „Апостол јединства“ и упоређиван је са спартанским краљем-мучеником Леонидом. Култ личности који се развио око краља Александра од успостављања диктатуре био је у складу са тадашњим тенденцијама у ауторитарним десничарским режимима широм Европе. Дана 15. октобра велики број паланачких Сокола отишао је на Оплепац на поклоњење. Старопаланачки парох г. Милоје Марцикић одржао је говор у опленачкој цркви. Присуствовали су и пароси Товаришева и Силбаша, као и евангелички свештеник др Павел Шуљан, који је одржао говор на словачком. Венац је положио и др Борислав Увалић. Након свих догађаја, Дан уједињења 1. децембра прослављен је скромно као првих година рада Друштва, само Свечаном академијом у хотелу „Клешпис“.

*Соколови на поклоњењу убијеном краљу Александру
испред Цркве светог Ђорђа на Опленцу.
Из личне збирке проф. Владимира Ковача.*

Услед недостатка извора, тренутно нема података о Соколском друштву 1935. и 1936. године, али се на основу рада у претходним годинама може реконструисати прича о догађајима који су им били традиционални, као што су Слетови или прослава Дана уједињења. Исто се наставља и 1937. године, када се на игралишту „Слоге“ одржава слет, са мало скраћеном рутом, која је ишла само кроз главну улицу. За Дан уједињења, млади Соколови који су похађали предавања о историји и идејама Соколства, положили су заклетву. Године 1938. сазнајемо да Соколови сад сарађују и са одсеком коњице из Бачке Паланке, са којом организују заједничку представу и село у гостиони Емила Киселичког. У међувремену, нови старешина Друштва постао је Спасоје Ракић, а до тада веома активни начелник Милорад Панић постао је наставник у Грађанској школи. Соколови су те године активно радили на скупљању средстава у фонд за изградњу Соколског дома у Бачкој Паланци, да више не би користили зграду Грађанске школе. Фонд је постојао још од Годишње скупштине 31. јануара 1937. године, и сва села и прославе су служиле за скупљање прилога за изградњу. Од како су Соколови практично постали део државног апарата након доношења Закона о Соколовима, држава се трудила

да Соколска друштва што више финансира и подржава, и отворан је све већи број независних Соколских домова. Међутим, у Паланци није забележена никаква помоћ од државе. Највећи добровољни прилог дала је „Фабрика јуте и конопље“ (данас „Таркет“) - 10.000 динара и „Југословенска стража“ их је похвалила као „светао пример патриотизма“. Нема података о томе да је овај пројекат икад спроведен у дело и вероватно га је прекинуо Други светски рат.

Пошто је окружни слет ове године одржан у Старом Футогу, највећи догађај за паланачке Соколове био је Десети Свесловенски слет у Прагу. На слету је било најављено 180.000 вежбача, највећи број до сад. На овом слету јавља се и весник времена које ће да уследи, пошто новине пишу да „савез лужичко српског Соколства овога пута на слету неће учествовати, јер је доласком национал социјалиста на власт у Немачкој распуштен“. Паланачки Соколови допутовали су возом у две руте – преко Суботице и Копривнице. Од 180.000 присутних вежбача, југословенских Соколова је било само десет хиљада, што јасно показује пољуљано стање покрета у Југославији. Паланачки Соко Милорад Панић преноси своју фасцинацију организацијом у Чехословачкој и о величанственом слету каже: „Дивно је било посматрати слику 34000 чланова вежбача, који су иступили у истом моменту у простим вежбама, а наступ им је био попут излива неке реке, као и 16000 чланица у својим простим вежбама. Ово мноштво вежбајућих чини силан утисак на гледаоца, особито када помисли да сви ови вежбачи радећи исте вежбе уз звуке исте музике имају у својим душама и исте осећаје, исте идеје, које су их довеле овамо да својим великим присуством покажу шта може да учини воља за сложан заједнички рад и једну мисао, што све и нехотично мора повољно да утиче на гледаоца васпитавајући га и увлачећи га у заједничко коло Свеславенства и човечанства тј. коначном циљу велике Соколске идеје.“

Септембарска прослава рођендана краља Петра II у задњим предратним годинама постаје традиционална, са истом рутом и организационом шемом као и Дан уједињења. Од новембра 1938. до априла 1939. Друштво је одржало чак седам села и три забаве ради прикупљања средстава за

изградњу Соколског дома, који нажалост никада није ни изграђен.

За рад Друштва у 1940. и 1941. години такође нема података. Свесоколски слет у Београду 1941. године, за који су се припремали и Паланчани, није одржан због окупације, а сва Соколска друштва су угашена. Многи млађи чланови Сокола, попут Радивоја Увалића, постају скојевци и комунисти током тридесетих година, и на крају се придружују Народноослободилачком покрету. За време рата, и неки старији чланови Сокола мењају своја уверења, па тако парох Милоје Марцикић постаје члан Народноослободилачког одбора у Бачкој Паланци (Милошевић, 2004: 139), док други, као Карло Тир, до задњег дана остају верни соколским идејама. После рата није дошло до обнављања Соколског друштва у Паланци због тога што је соколско наслеђе остало упамћено као изразито монархистичко, и стога није било одобрavano од стране комунистичких власти. Вреди споменути да је поред Паланке, Соколско друштво имало и Товаришево (из њега се касније развио ФК „Војводина“), а да је паланачко имало чету у Силбашу. Рад соколских друштава у другим местима није забележен, али познато је да су Параге имале југословенску националистичку организацију „Млада Југославија“, основану 2. августа 1932. године (Петровић, 2004: 121).

Литература:

- Табаковић, Ђорђе (2008). Архитектонска и уметничка дела 12. У: *Дневник* (3. 2. 2008.), Нови Сад : Дневник
- Тубић, Милојко Р. (2005). *Југословенски спорт*. Нови Сад
- Група аутора (1986). *Palanka an der Donau: Eine Dokumentation unserer verlorenen Heimat im Batscher Land : 1764-1944 (Band 1)*. Ulm : Heimatortsausschuss Palanka
- Милошевић, Борислав (2004). *Паланка на Дунаву*. Товаришево
- Петровић, Душан Н. (2004). *Параге - село у Бачкој*. Параге

Стефан Гужвица

ЈЕВРЕЈИ У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ

Јевреји су вековима били наши суграђани, и до 1948. године чинили су значајан елемент културног, економског и друштвеног живота града. Након прогона од стране нациста у Другом светском рату, 37 паланачких Јевреја који су преживели Холокауст, заједно са својим кантором Еугеном Гросом, преселило се у Израел.

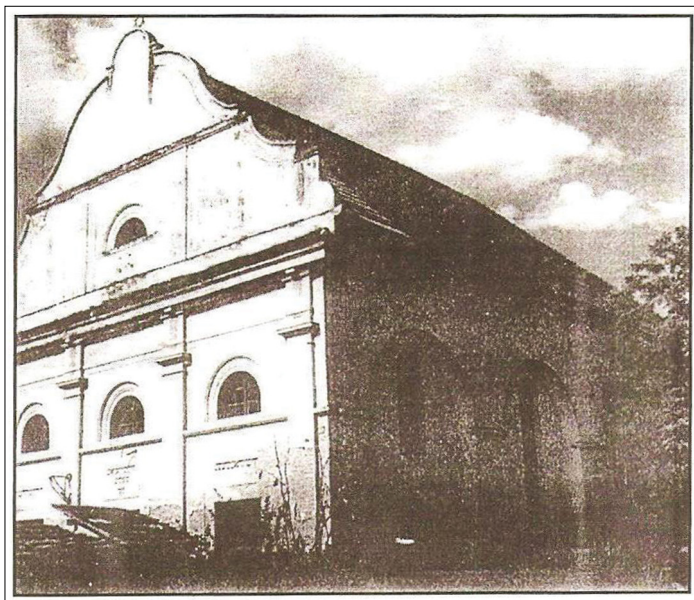
Занимљиво је, међутим, да су први Јевреји насељавали ове просторе више од хиљаду година раније. Године 1966. откривен је локалитет „Циглана“, крај пута Бачка Паланка - Челарево. Године 1972. почела су ископавања која је изводио Драган Вилотијевић, кустос Музеја града Новог Сада (Балат, 1989: 7). Тада је откривено насеље са краја VIII и почетка IX века, које је постало познато као Аварска некропола и на којем су нађени гробови Авара, Словена и Хазара јудаистичке вероисповести, који су прихватили многе јеврејске обичаје. Овај локалитет је један од најзанимљивијих и најмистериознијих на територији општине Бачка Паланка, јер нигде другде на подручју Панонске низије нису пронађени трагови присуства Хазара у овом периоду.

Након нестанка мистериозног хазарског народа јудаистичке вероисповести који је овде насељавао леву обалу Дунава, уследило је затишје дуго хиљаду година, све до Средње терезијанске колонизације (1749-1772).

Први Јевреји насељавају се у Новој Паланци 1771. године (Шосбергер, 1998). Новопаланачки Јевреји били су Ашкенази (немачки) Јевреји. Према казивању Павла Шосбергера, Јевреји у Паланку и околна места у Бачкој долазе са подручја Светог Римског Царства. Своја ранија огњишта напуштају јер је цар Карло III донео закон којим се Јеврејима забрањује да жене више од једног мушког детета у породици. Због тога многи одлазе на новоосвојене територије на југу, где тај дискриминаторни закон није био толико строго примењиван (Кујунџић, 2013: 180-181). Са доласком просветљеног Хабзбурга Јозефа II на власт, ситуација је почела да се побољшава, јер је укинуо многе од тих неправедних закона. Потом је 1782. године издао Патент о верској толеранцији, којим су Јевреји добили право на високо школовање, држање приватних фабрика и запошљавање хришћанских слуга. Међутим, и даље су били обавезни да у званичним документима користе немачки језик уместо хебрејског, а од 1784. морали су и званично да усвоје германизована презимена. Велико побољшање је ипак било и у томе што Јевреји више нису морали да живе у гетоима и носе жуте траке, те у Паланку осамдесетих година долази нови талас јеврејских породица. Досељавање Јевреја, међутим, у почетку често није било добро прихваћено од стране осталих становника (Нерп, 1930).

У то време, паланачки Јевреји нису имали сопствену црквену општину, него су били под надлежношћу Јеврејске општине Неопланта у Новом Саду. Верске службе обављале су се у једној приватној кући коју су звали „молитвени дом“. Постојање Јеврејског гробља, које се и дан-данас налази на гајдобранском путу, забележено је још пре 1800. године. Хевра кадиша, добротворно удружење које се бави погребима јеврејских верника активно је радило током целог XIX века. Жупанија је половином 1806. године донела одлуку о додели грађевинског земљишта јеврејској заједници у сврху изградње синагоге (Шуњка, 2009: 269). Синагога у неокласицистичком стилу подигнута је на месту куће која се данас налази у улици Жарка Зрењанина 62, а изградња је завршена 1807. године. Описана је као „импресивна грађевина, позната по својим галеријама у ентеријеру и

ковчегу на два нивоа“.¹ У истој улици, поред саме синагоге, 1835. је изграђено ритуално купатило – микве, кошер месара и Јеврејска основна школа.

*Бачкопаланачка синагога, подигнута 1806.
и порушена 1956. године.*

У првој половини XIX века, Паланка је била процентуално једно од највећих јеврејских места у Бачкој. Према земљаском пореском попису из 1828. године, чак 5,3% становника Паланке били су Јевреји (Ђере, 2013: 251). Они су у то време били активно укључени у друштвени живот града и прихваћени од стране хришћанског становништва, о чему сведочи и њихово присуство на отварању паланачке касине 1838. године (Frankel and Zipperstein, 1992: 296). Касина је била средиште културног и друштвеног живота Паланке у XIX веку, а Јевреји су били његови активни чиниоци. Није познато када је прва паланачка касина престала са радом, али њен рад је обновио Карло Мезеј 1871. године. Већина Јевреја је по изградњи синагоге живела у самом центру Немачке Паланке, првенствено у данашњим улицама Краља

1 Преузето са: „Heritage and Heritage Sites“ on *Jewish Heritage Europe*, УРЛ: <http://www.jewish-heritage-europe.eu/serbia/heritage-and-heritage-states> (Преузето 19.11.2016.)

Петра I и Жарка Зрењанина. Јевреји су увек морали да живе што ближе самој богомољи због ограничења кретања на Шабат. У то време, многи од њих су се бавили трговином и банкарством², о чему сведочи раскош очуваних кућа и надгробних споменика, који надмашују чак и немачке на римокатоличком гробљу. Први паланачки историчар, Николаус Хеп, спомиње да су неки јеврејски трговци у то време ишли са фрулицом кроз село, продајући домаћицама ствари које су им требале, а које су претходно откупљивали од локалних пољопривредника. Неки од Јевреја били су и међу првим паланчким индустријалцима. Тако се у Каталогу III трговачко-занатлијске изложбе 1938. године рекламира паланачка Фабрика сирћета Абелсберг Геза основана још 1846. године.³

Кућа банкара Леополда и Бодога Хоровица данас

2 Јевреји, као маргинализована друштвена група, су се трговином и банкарством бавили још од Средњег века зато што је Црква забрањивала хришћанима да учествују у „нечистим“ и „грешним“ пословањима са новцем.

3 Геза Абелсберг (1895-1945), последњи власник те фабрике, умро је у логору Дахау фебруара 1945. године.

*Кућа трговца и партизанског борца Арнолда Орове.
Порушена 2009. године*

Синагога у Немачкој Паланци је до 1820. године била без рабина. Након тога, рабини су били:

- Арон Штерн (1820-1831)
- Лев Лихтентал (1836-1851)
- Менахем Дојч (1855-1904)
- др Бењамин Фишер (ортодоксни рабин, 1908-1917) (Frojmovics et al., 2008: 101-102)

Постоји документ из 1864. године који као заменика наводи Емануела Денбаха, али није познато колико је он служио. Од 1917, заједница је такође била без рабина, а службу је вршио кантор Пинкас Кон до своје смрти 1926. Затим је дошао кантор Еуген Грос (Нерр, 1930). Иако се овако дуги периоди без рабина нигде не објашњавају (од 1800. до 1948. године заједница је само 76 година на челу имала сопственог рабина, не рачунајући ортодоксне Јевреје), вероватно јер је број Јевреја у граду ипак био поприлично мали у апсолутним бројевима, иако су чинили значајан проценат становништва.

Године 1880. у Немачку Паланку долази учитељ

Исидор Кон и постаје главни покретач јеврејске заједнице у граду. На његову иницијативу основани су друштво за здравствену заштиту, омладинска библиотека и читаоница (Шуњка, 2009: 121). Исте те године, на попису становништва су забележена 493 Јевреја, што је било 4,6% становништва.

Не баш најбољи положај Јевреја илуструје податак да су у Јеврејској школи 1884. постојала три учитеља – Коломан Хајман, Адолф Шпиц и његова жена Илона Шпиц, а мање од двадесет година касније, школи је био потребан само један учитељ (Непп, 1930). Ово је само додатно олакшало асимилацију Јевреја, који су услед опадања значаја религије у модернизујућем друштву све чешће својом вољом постајали део мађарске народности. Међутим, њихова заједница, упркос константном опадању броја становника у наредном периоду, остала је развијена и на почетку века оставила је велики утицај на друштво, културу и привреду нашег града. Тако су међу оснивачима парног млина у Старој Паланци, преко пута православног гробља, била два Јеврејина – Јозеф Шен и Јакоб Јерковски. Млин су отворили 1911. и прво је служио за сушење хмеља. Зграда у улици Југословенске армије бр. 14, са изванредном еклектичном фасадом, до Другог светског рата била је јеврејска банка у власништву Леополда Хоровица, а потом његовог сина Бодога, који је убијен у Холокаусту. Чак је и чувени хотел „Дунав“ припадао Јеврејину по имену Рајгер (Петрић, 1976: 7). Поред тога, дворцац Фриц-Христић изграђен 1900. године у Бачком Новом Селу заједно су држале јеврејска породица Фриц и српска породица Христић из Старе Паланке.

Пред крај XIX века, долази до издвајања мање групе ортодоксних Јевреја, који су били много конзервативнији од Јевреја неолога. Неолози су чинили већину становништва и прихватили су осавремењивање своје вере које су успоставили теолози-реформатори у време Просветитељства, док су се ортодоксни Јевреји и даље придржавали чак и најстрожих правила из Торе. Њихов број у Паланци никада није премашио више од педесетак људи, тако да су се увек окупљали у приватној кући. Занимљиво је да су у то време мале јеврејске општине често покушавале да доводе људе са изузетном репутацијом. Тако је почетком XX века паланачки ортодоксни рабин био др Бењамин Фишер (1878-

1965). Био је следбеник идеја ортодоксног јудаисте Самсона Рафаела Хиршла (1808-1888), што значи да је сматрао да Јевреји, иако морају да прате древне обичаје, имају право да учествују у савременим политичким и националним покретима и воде секуларне животе паралелно са праћењем својих традиционалних обичаја. По одласку из Паланке служио је у Лондону. Касније је постао ортодоксни главни рабин Мађарске и деценијама је вршио службу у познатој будимпештанској синагоги у улици Румбах. Тада је већ био толико популаран да је за време његове инаугурације 1926. полиција морала да интервенише да би задржала масу (Fro-jimovics et al., 1999: 136).

*Паланачки ортодоксни рабин др Бењамин Фишер
(1878-1965)*

Године 1913. у Стару Паланку долази још један знаменити Јеврејин, др Александар Дембиц, први старопаланачки лекар и срески лекар од 196. до 1921. Његов син Андрија Дембиц (1904-1991) полази очевим стопама, завршава медицину у Бечу и од 1935. ради у Паланци. Пошто је имао мешано порекло, власти га не дирају за време рата, те он то користи да кришом лечи партизане. У

НОВЈ званично ступа тек по ослобођењу и постаје лекар болнице Војног подручја Бачке Паланке, а затим и заменик шефа епидемиолошког одељења болнице Војне области за Војводину (Романо, 1980: 352). У Бачкој Паланци ради од краја рата до своје смрти, а на једном од улаза у Дом здравља налази се и спомен-плоча посвећена њему. Монументална приземна породична кућа Дембицових, која се данас налази у Улици Југословенске армије број 29, заштићена је као споменик културе, и представља један од првих примерака архитектуре модернизма у Бачкој Паланци.

Вероватно најпознатија бачкопаланачка Јеврејка је Бела Рохел Фрајнд, познатија као Рахела Ферари (1911-1994). Убрзо након њеног рођења у Земуну 27. августа 1911. године, отац јој је од стране аустријских власти протеран у родну Немачку Паланку, где је она одрасла и завршила основну јеврејску школу. У својој богатој каријери играла је у Српском народном позоришту у Новом Саду, Уметничком позоришту у Београду, Југословенском драмском позоришту и Атељеу 212, а глумила је и у бројним филмовима и телевизијским серијама. О њеном лику и делу би се могао написати један посебан текст.

Пред Други светски рат, у Бачкој Паланци је живело 229 Јевреја неолога, и још педесетак ортодоксних Јевреја. Неолошки кантор био је Еуген Грос, а ортодоксни Јонас Глаубер (Шосбергер, 1998). Они су уједно били и последњи кантори јеврејске заједнице у Бачкој Паланци. У Каталогу III Занатлијско-трговачко изложбе 1938. године забележено је постојање Јеврејског госпојинског удружења са 56 чланова. То је исто оно „друштво за здравствену заштиту“ које је основао Исидор Кон по свом доласку у Немачку Паланку 1880. године, што потврђује његов континуитет све до почетка окупације. Поред тога, спомиње се и Месна група циониста која је окупљала 57 чланова. То показује да су паланачки Јевреји били свесни опасности која се приближава и прогона које су њихови сународници трпели широм Европе. Краљевина Југославија, која у то време постаје све ближа нацистичкој Немачкој, почиње да усваја и њену антисемитску политику. Суочен са доласком јеврејских избеглица које су бежале из нацистичке Немачке и окупиране Аустрије, југословенски министар просвете

је 1938. године одговорио да „ниједна држава на свету у данашњим приликама не жели, да се број њених мањина повећа“ и да се тог „врло трезвеног становишта“ држи и Југославија (Фогел, 2013: 8). Октобра 1940. године, Краљевина Југославија доноси прве антијеврејске уредбе, према којима се Јеврејима Југославије ограничава право похађања средњих школа и универзитета, а јеврејске фирме које производе прехранбене производе морају да се затворе (Фогел, 2013: 8).

Дана 11. априла 1941. године, Мађарска је објавила рат Краљевини Југославији. До 15. априла, мађарска војска окупирала је целу Бачку (Басић, 1969: 28), а у децембру су Бачка и Барања званично припојене Краљевини Мађарској (Романо, 1980: 55). Јевреји су у Мађарској већ били лишени основних грађанских права. Са озваничењем анексије Бачке и Барање, на тим територијама почиње да се спроводи и злогласни „Закон о Јеврејима“ (Романо, 1980: 155). Тим законом проширена је већ постојећа дискриминација Јевреја из времена Краљевине Југославије, те су квоте за Јевреје проширене на разне области живота, а број привредних делатности које су могли да обављају додатно је смањен. У Бачкој Паланци забележено је постојање логора у којем је између 1941. и 1944. настрадало „5-50 жртава“ (Мирковић, 2005: 521), тако да су највероватније из њега жртве само слане даље у концентрационе логоре широм Мађарске и Немачке. У Рацији јануара 1942. године у Новом Саду, страдало је двадесет двоје Јевреја са територије Бачке Паланке и бачкопаланачког среза. Један паланачки Јеврејин убијен је и у Бечеју, а један Србин из Деспотова у Локу. Међутим, упркос раширеном антисемитизму, још увек није било масовних депортација Јевреја. Велика већина паланачких Јевреја је у прве три године окупације, упркос тешкоћама, остала на својим огњиштима. Међутим, у марту 1944. године, Немачка је окупирала Мађарску и преузела надлежност над Бачком. Дана 5. маја исте године, по наређењу Адолфа Ајхмана, сви преостали паланачки Јевреји су возовима транспортовани за Аушвиц (Вауер, 2008: 28).

Нажалост, и неки наши суграђани из редова немачке мањине били су активни учесници у Холокаусту. У чланку листа „Политика“ под називом „Прави и лажни Петер

Егнер“ објављеном 17. јула 2008. године, наводи се да је Фриц Штраке, *SS Untersturmführer* који је радио у сектору IV-D београдског Гестапоа задуженом за истребљење Јевреја и масона, био фолксдојчер из Бачке Паланке.⁴ Услед тренутне недоступности извора, ову тврдњу није могуће детаљније истражити. Два најпознатија ратна злочинца из Паланке и околине су Франц Рајт (*Franz Reith*) и Јакоб Еликер (*Jakob Elicker*). Франц Рајт, рођен 21. септембра 1909. године, био је адвокат из Обровца који је пре рата радио у Кули и био члан Културбунда. По избијању окупације био је генерал паравојне формације Банатска државна стража, префект полиције у Банату и престојник градске полиције у Великом Бечкереку (касније Зрењанину). Иако су снаге под његовом командом учествовале у депортацијама и убиствима Јевреја, полиција је била задужена првенствено за прогон, мучење и убијање политичких неистомишљеника, нелојалних Срба, комуниста и присталица бившег монархистичког режима (Зечевић и Поповић, 2000: 273-284).

Доктор Јакоб Еликер, рођен у Буљкесу (данашњем Бачком Маглићу, који је тада био део паланачког среза) 1906. године, постао је националсоцијалиста још 1930. године, током студија у Немачкој. По повратку са студија запошљава се као адвокат у Бачкој Паланци, и ту ради до почетка рата. У то време био је међу најистакнутијим нацистима у Културбунду. Године 1941. постављен је за великог жупана Велике Жупе Вука у Независној држави Хрватској, са седиштем у Вуковару. Под његовом командом је широм Срема вршен бруталан терор над Србима, Јеврејима, комунистима и другим антифашистима (Зечевић и Поповић, 2000: 251). И Рајту и Еликеру се након рата губи сваки траг, иако их је послератна југословенска држава оптужила за ратне злочине.

Паланачки Јевреји, међутим, нису били само пасивне жртве рата. Многи од њих су, свесни опасности која им прети, одлучили да ступе у оружану борбу против фашизма, и многи од њих су пали одупирући се људима који су покушавали да их истребе. Пионирка борбе против фашизма међу паланачким Јеврејима била је Марија Шнеман.

⁴ Преузето из: Слободан Кљакић (2008). Прави и лажни Петер Егнер. У: *Политика* (17.7.2008.), УРЛ: <http://www.politika.rs/scc/clanak/49033/Прави-или-лажни-Петер-Егнер> (Преузето 19.11.2016.)

Марија Шнееман је била радница из Бачке Паланке, рођена 1896. године. Након избијања Грађанског рата у Шпанији 1936. године, одлази у Шпанију као добровољац и учествује у рату као болничарка на страни Шпанске Републике (Лешник и Видмар Хорват, 2014/15: 48). Марија Шнееман је једина боркиња из Бачке Паланке и једна од само три особе из паланачког среза која се борила на страни Републике у Шпанији (друге две су др Радивој Увалић - Бата Шпанац и Андреј Чернина, Словак из Силбаша). Марија Шнееман је погинула у Шпанском грађанском рату, али датум њене смрти и њено гробно место нису познати (Романо, 1980: 22).

Знатан број Јевреја Паланке учествовао је у Народноослободилачком рату и Револуцији. Међутим, најпознатија Јеврејка и партизанка чије име се везује за Бачку Паланку била је заправо рођена у Будимпешти, а одрасла је у Кикинди. Реч је о предратној комунисткињи и студенткињи медицине Клари Фејеш, која је погинула у окршају са мађарским жандармима на Бази Стојаковића 12. новембра 1943. године. Данашња Основна школа „Десанка Максимовић“ носила је име Кларе Фејеш од 1956. до 1995. године. Један студентски дом у Новом Саду и дан-данас носи њено име. Ученик Средње техничке школе у Новом Саду, скојевац Милан Кон (рођен 1923. године), био је члан Среског комитета КПЈ за Бачку Паланку од јесени 1941. до своје погибије у Бачком Петровцу у априлу 1942. године (Романо, 1980: 413). Иако су били политички активни у Паланци, ни једно ни друго нису били рођени Паланчани. Од рођених Паланчана, у НОР су на почетку рата ступили Симон - Сима Епштајн и инжењер Тибор Штајн. Епштајн, рођен 1925. године, био је крзнарски помоћник и скојевац. Због учешћа у НОП-у, 1941. године ухапшен је од мађарских фашиста и осуђен на две године и шест месеци робије. Новембра 1944. године побегао је из затвора и потом приступио НОВЈ. Преживео је рат (Романо, 1980: 358). Штајн није био те среће. Након хапшења послат је на принудни рад у Украјину, где је умро 1943. године (Романо, 1980: 491). Као сарадници НОР-а убијени су још и антикварник Бенјамин Јафа (рођен 1891. године, страдао у Аушвицу 1944.) и трговац Арнолд Орова (рођен 1877. године, убијен у сегединском затвору 1942.) (Романо, 1980:

254). Скојевац Иван Шенк-Мишо из Новог Сада (рођен 1924. године), учесник устанка од почетка рата, марта 1944. постао је политички комесар бачкопаланачког партизанског одреда, а по ослобођењу, био је члан Месног комитета КПЈ у Бачкој Паланци. Синови паланачког Јеврејина Вилима Штерна, Ивица и Звонко, такође су учествовали у НОР-у. Они су на почетку рата интернирани у италијански логор на Рабу, након пада Италије септембра 1943. године, одлазе у партизане са шеснаест, односно седамнаест година. Ивица је погинуо само месец дана касније, а Звонко и његов отац Вилим су преживели рат и настанили се у Осијеку (Романо, 1980: 494). За крај, вреди поменути два јеврејска лекара партизана. Један од њих је већ наведени Андрија Дембиц, који је током целог рата у Паланци кришом лечио партизане, а други је др Павле Абелсберг, рођен у Паланци 1892. године. Др Абелсберг је по бекству из немачког логора, на самом крају рата, постао лекар болничког центра Треће армије (Романо, 1980: 307). По ослобођењу живео је у Суботици, где је и умро 1965. године.

Завршетак рата доживело је само 37 од скоро 300 Јевреја у Бачкој Паланци, укључујући и кантора Еугена Гроса. Јеврејска општина у Бачкој Паланци обновљена је до краја августа 1945. године (Иванковић, 2008: 72). Бачкопаланачки Јевреји су се, заједно са својим кантором, одселили у Израел 1948. године. Остали су само они који су овде живели у мешовитим браковима. Синагога је порушена 1956. године. На том месту је 29. априла 2007. године подигнута спомен-плоча (Шуњка, 2009: 122), на иницијативу Рахел Фриш, ћерке кантора Гроса. Осим неколико старих кућа, једини преостали материјални доказ о постојању Јевреја је старо Јеврејско гробље поред гајдобранског пута, које је пре неколико година обновљено и сређено. На том гробљу је 20. октобра 1955. постављена прва спомен-плоча пострадалим Јеврејима Бачке Паланке и околине. Последњи Јеврејин-Паланчанин сахрањен на том гробљу, Соломон Кон, умро је 20. априла 1981. године.

Додаци

Списак идентификованих Јевреја и припадника других народа - жртва Новосадске рације из Паланке и околине, са редним бројем под којим се воде:

30. Алмослино Жени (62), рођена у Бачкој Паланци (од оца Филипа), сестра стаклара Емила Алмослина, куварица
132. Биро Јосиф-Режо (36), рођен у Бачкој Паланци (од оца Јосифа и мајке Ризе рођене Бергер), супруг Хелене-Јелене рођене Немеш, кројач
165. Босковиц Лили (23), рођена у Бачкој Паланци
234. Вајнбергер Алфред (44), рођен у Обровцу, општина Бачка Паланка (од оца Рудолфа), чиновник
274. Вајс Ирена (13), рођена у Бачкој Паланци (отац Бела), ученица
276. Вајс Јосиф (65), рођен у Бачкој Паланци, тапацирер
283. Вајс Розалија-Ружа (62) рођена Хофман (у Бачкој Паланци од оца Хермана), Јосифова удовица, домаћица
379. Гајдобрански Војин (18), рођен у Бачкој Паланци (од оца Николе)
380. Гајдобрански Јован (19), рођен у Бачкој Паланци (од оца Гојка)
426. Голдштајн Александар (32), рођен у Бачкој Паланци од оца Леополда-Липота и мајке Регине, трговац памуком (становали у Гробљанској - данас Новосадског сајма - улици)
878. Колб Залман-Жигмунд (22), рођен у Бачкој Паланци (од оца Исраела и мајке Хане), штављач коже
885. Колб Сигмунд (22), рођен у Бачкој Паланци (од оца Исидора и мајке Малвине), монтер
886. Колб Херман (21), рођен у Бачкој Паланци, Сигмундов брат
975. Лајнер Игнац (69), рођен у Бачкој Паланци (од оца Емануила и мајке Руже рођена Шпицер), Јоланин супруг, трговац
985. Ласкафелд (Ласкофелд) Антонија (78) рођена Лајтнер-Литнер (у Бачкој Паланци од оца Герсона и мајке Лени рођене Силбер), Хенрикова супруга, домаћица

1014. Левингер Естера (74), рођена у Бачкој Паланци (од мајке Јелке), удовица, домаћица
1180. Мојзес Герзон-Геза (54), рођен у Бачкој Паланци (од оца Игњата и мајке Розалије-Розе рођене Лајтнер), супруг Јулијане рођене Шкуч, трговац, убијен 22. јануара
1183. Мојзес Леополд-Лео (51), рођен у Бачкој Паланци, Герзонов брат, трговац
1188. Мојзес Паулина-Паула (66) рођена Цилцер (у Обровцу, општина Бачка Паланка од оца Вилхелма и мајке Нети), домаћица
1316. Пискер Геза (71), рођен у Бачкој Паланци од оца Гавре, трговац
1319. Пискер Марко (34), рођен у Новом Саду (живео у Бачкој Паланци)
1320. Пискер Шандор (9), рођен у Бачкој Паланци
1447. Рутка Антун (26), рођен у Бачкој Паланци
1603. Тратнер Андрија (29), рођен у Бачкој Паланци од оца Коломана и мајке Еле, чиновник
1607. Требић Карло (36), рођен у Бачкој Паланци од оца Карла и мајке Хане рођене Брајнер (Требићи су пребегли из Загреба)
1608. Требић Амалиа (33), Карлова сестра (рођена у Бачкој Паланци), куvariца
1748. Хаузер Јене (39), рођен у Бачкој Паланци од оца Адолфа и мајке Јозефине рођене Шлезингер, службеник (породица Хаузер је доведена, или се затекла у Новом Саду)
1749. Хаузер Адолф (53), рођен у Бачкој Паланци од оца Изидора, фармер
1750. Хаузер Јозефина (56) рођена Шлезингер (у Бачкој Паланци од оца Вилхелма и мајке Иде), фармерка
1776. Хефтер Мавро (Мартин-Мартон-Мориц-Мор-Марко) (41), рођен у Бачкој Паланци, Јакобов брат, власник фабрике четки
1945. Шосбергер Бјанка (23), рођена у Бачкој Паланци
1959. Шосбергер Марија (39), рођена у Бачкој Паланци, Дезидерова супруга

Попис преживелих Јевреја у Југославији пописаних до јуна 1945, према сајту El Mundo Sefarad. Пописивани су по местима у којима су се затекли у тренутку прављења списка, тако да се овде налазе само они паланачки Јевреји који су у тренутку пописивања боравили у граду. Јевреји из других градова који су тада били у Паланци нису укључени у списак.

Бачка Паланка - преживели

Бергер Марко, 1923, радник, сада у Армији
Епштајн Елвира, 1928, Бачка Паланка, домаћица
Епштајн Симон Ил, 1925, Бачка Паланка, крзнар
Епштајн Симон Ил, Бачка Паланка, 1925, механичар
Голдштајн Ела, 1923, Бачка Паланка, домаћица
Грос Александар, 1929, Бачка Паланка, студент
Грос Едита, 1936, Бачка Паланка, студент
Грос Ерне, 1925, радник, сада у Армији
Грос Еуген, 1899, рабин
Грос Лили, 1930, Бачка Паланка, студент
Хаузер Франциска, 1916, службеник
Хаузер Марија, 1910, домаћица
Хершковић Јаша, свештено лице
Хершковић Јолан, 1896, домаћица
Хершковић Ладислав, 1927, Бачка Паланка, шегрт
Хофман Херман, 1927, Бачка Паланка, бравар
Хофман Леополд, 1884, Бачка Паланка, обућар
Хофман Марија, 1891, Пивнице, домаћица
Хофман Пепа, 1914, Бачка Паланка, домаћица
Јафа Цили, 1904, трговац
Јафе Арон, 1925, Бачка Паланка
Кирц Златица, 1882, домаћица
Колб Терезија, 1925, Бачка Паланка, домаћица
Кон Ирена, 1914, Бачка Паланка, домаћица
Кон Јакоб, Бачка Паланка, 1875/1881, обућар
Кон Роза, 1882/1886, Бачка Паланка, домаћица
Нидерлендер Нина, 1924, Бачка Паланка, домаћица
Рајтерерна, 1922, Бачка Паланка, службеник
Рајтер Ервин, 1927, Бачка Паланка, бравар, сада у Армији
Рајтер Јолан, 1897, Товаришево, домаћица
Рајтер Јосип, 1895, Бачка Паланка, бравар

Секeљ Флора, 1881, Букин, домаћица
Штрасбергер Марта, кројачица
Урман Манци, 1918, радник

Литература:

- Балат, И. (1989). *Дворац у Челареву*, Нови Сад: Војвођански музеј
- Басић, Ђ. (1969). *Хроника о ослободилачком рату у Јужној Бачкој*, Нови Сад: Савез удружења бораца НОП Србије за Војводину
- Bauer, Dennis J. (2008). *A Collection of Genealogical Information of Palankaer-Americans and Related Family Members - 1895 to 2008*, Levittown
- Ђере, З. (2013). Бачка варошка насеља према земаљском пореском попису из 1828. године. У: *Истраживања бр. 24*, Нови Сад
- Зечевић, М. Ђ. и Поповић, Ј. П. (2000). *Документи из историје Југославије, четврти том: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, Београд: Архив Југославије
- Иванковић, М. (2008). *Јевреји Југославије 1944-1952. Крај или нови почетак*, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду (докторска дисертација)
- Kujundžić, D. (2013). Frozen Time, Liquid Memories: An Interview Portrait of Pavle Šosberger, In: *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, 27, No. 1-2
- Lešnik, A. i Vidmar Horvat, K. (2014/15). The Spanish Female Volunteers from Yugoslavia as Example of Solidarity in a Transnational Context. In: *International Newsletter of Communist Studies XX/XXI*, No. 27-28.
- Мирковић, Ј. (2005). *Жртве Војводине у логорима 1941-1945. према до сада извршеној ревизији пописа 1964. године Народноослободилачког рата*, Београд: Савез јеврејских општина Југославије
- Петрић, С. (1976). *Грађа за историју Бачке Паланке*, Бачка Паланка
- Романо, др Ј. (1980). *Јевреји Југославије 1941-1945. Жртве геноцида и учесници*
- Фогел, Н. (2013). *Холокауст у Југославији*, Земун: Јеврејска општина Земун
- Frojimovics, K., Komoroczy, G., Pusztai, V. and Strbik, A. (1999). *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History*, Budapest: CEU Press
- Frankel, J. and Zipperstein, Steven J. (1992). *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge: Cambridge University Press

- Frojimovics, K. (2008). *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon*, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont
- Hepp, N. (1930). *150 Jahre Bačka Palanka. Die Geschichte der drei Schwestergemeinden Palanka bis zur Gegenwart*, Novi Vrbas: H. Pleess
- Шосбергер, П. (1998). *Јевреји у Војводини:Кратак преглед историје Војвођанских Јевреја*, Нови Сад: Прометеј
- Шуњка, Р. (2009). *Бачка Паланка у пет векова*, Бачка Паланка: ДНВ Логос

Интернет извори:

- Кљакић, С. (2008). *Прави и лажни Петер Егнер*. У: *Политика* (17.7.2008.), Доступно на УРЛ: <http://www.politika.rs/scc/clanak/49033/Прави-или-лажни-Петер-Егнер> (Преузето 19.11.2016.)
- „Heritage and Heritage Sites“ on *Jewish Heritage Europe*. Доступно на УРЛ: <http://www.jewish-heritage-europe.eu/serbia/heritage-and-heritage-states> (Преузето 19.11.2016.)

Михаил Ђуга

СТОГОДИШЊИЦА ПОЗОРИШНЕ АКТИВНОСТИ СЛОВАКА У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ

И поред тога што проучавање позоришног рада спада међу најзначајније циљеве и актуелна стремљења у културној историји, јер објашњавају разне и бројне феномене како наше прошлости тако и садашњости, а познато је и то да је управо у позоришту појединац пронашао највернији облик за испољавање својих основних културних потреба, о позоришној делатности Словака у Бачкој Паланци се неоправдано мало писало. Наглашавам неоправдано, јер овај град - на основу до сада објављених података из историје аматерске позоришне активности Словака у Југославији - заузима четврто место после Бачког Петровца (1866), Селенче (1895) и Бољеваца (1900), где су почели да изводе позоришне представе на словачком језику. Познато је да је прва позоришна представа на словачком језику одиграна у Паланци још далеке 1902. године. О томе какав то има значај и историјску тежину указује и податак, да се иза Паланке налазе и таква места, као што су: Стара Пазова (1903), Кулпин (1904), Силбаш (1906), Лалић (1906), Пивнице (1906), Кисач (1908) и још многа друга места, где припадници словачке националности имају веома богату позоришну традицију.

Словаци у Паланци су већ много година пре оснивања свог најзначајнијег друштва - Словачког

читалачког друштва (1923) - живели у окриљу културног живота. На пример, већ далеког 23. фебруара 1902. године одржана је Оснивачка скупштина Друштва старопаланачке евангелистичке омладине на којој су за председника изабрали учитеља Јулијуса Рудолфа Цавара. И поред тога, што су тада постојале неке несугласице на релацији учитељ - свештеник, можемо са великом вероватноћом да тврдимо да је, управо пожртвовано деловање учитеља Цавара, уз помоћ новооснованог друштва, иницирало у Паланци богату позоришну активност.

Прва позоришна представа на словачком језику, одиграна у Паланци, била је представа за децу *Belinka a sedem trpaslikov* (*Снежана и седам патуљака*), коју је припремио и режирао Јулијус Цавар. Није занемарљив ни податак да, управо у то време, када су вршене последње припреме за ту прву позоришну представу на словачком језику у овој средини, у паланачком јавном и црквеном животу су владали нездрави односи. То је имало за последицу да су Немци кидали позивнице (*Národný hlásnik*, 1902: 119-129) а вредног учитеља Цавара су покушали по сваку цену да заплаше. Позориштанце је ипак успело, али овај пркосан улазак Паланчана у културни живот и политичко врење њиховог места имао је тешке последице за самог оранизатора – учитељ Цавар је био суспендован. Након тога, 9. августа 1903. године за учитеља су изабрали Павла Гала, тадашњег школског инспектора у Лученцу, у Словачкој, који је у Паланци деловао следеће три године. Управо захваљујући његовом пожртвованом раду већ у фебруару 1906. године словачка омладина је приредила забавно вече са богатим културним програмом на којем је Јан Ковач казивао два монолога: *Tulák* (*Скитница*) и *Tatko je ráp v dome* (*Татица је господар у кући*). Исте године (16. априла) паланачки омладинци организовали су Ускрсно вече, на којем су били присутни и бројни гости из Пивница, Новог Сада, Бингуле и Ердевика, тако да је просторија у којој је програм приређен дословце била премалена. На програму су, осим бројних певачких тачака, били и дијалог *Žiarlivý* (*Љубоморан*), као и комедија *Blázinec v prvom posčodi* (*Лудница на првом спрату*) од Шамберка, коју су на опште задовољство извели глумци почетници и били притом награђени срдачним аплаузом (Паланчанин, 1906: 41).

Ипак, Паланчани се нису дуго радовали својим успесима, јер те године учитељ Гало заувек одлази из Паланке. Да ли је то поново било само због тога, што је подстицао културно-аматерску делатност, што одређеним паланачким појединцима није било по вољи? Можда и због тога велики позоришни ентузијаст Михаил Филип у свом раду *Z dejín slovenských divadiel vo Vojvodine (Из историје словачких аматерских позоришта Војводине)* опором наглашава, да „провинцијални односи нису дозвољавали паланачким аматерима да сваке године приређују представу“ (Filip, 1990: 151-152). Ипак, нешто даље наглашава, да „плодне и неплодне године су се ређале, али је ипак аматерско позориште (припадника словачке мањине, *напомена аутора*) у овом граду освојило интересовање публике, као и симпатије код српских грађана, тако да им је већ крајем фебруара 1911. године било омогућено да одржавају позоришне представе у сали Српске читаонице. Извели су позоришне комаде *O polonci (Око поноћи)* и *Odbojníci (Чланови отпора)*, у којима су учествовали чак и неки становници оближњег Гложана, који су за кратко време постали претечама позоришне аматерске делатности у свом месту“ (Filip, 1990: 151-152). За паланачке Словаке тај податак има велики значај, јер на основу њега можемо тврдити да су велики значај за покретање позоришне делатности у Гложану имали управо Паланчани, који су у својим представама ангажовали и неколико љубитеља позоришта из Гложана.

Поред тога, када се ради о позоришном раду Словака у Бачкој Паланци, треба обратити пажњу и на податак да су 21. априла 1919. године Паланчани извели два позоришна комада. Била је то *Pacientka (Пацијент)* од Литомерицког и *Márnotratný syn (Заблудели син)* од Јозефа Холехо, које су режирали Пирибиш и Јан Человески. Овај датум је значајан због тога што су управо ове две представе иницирале Ердевичане да се озбиљније посвете позоришту. Како се наводи у часопису „Долноземски Словак“ (*Dolnozemský Slovák*, 1919, бр. 12: 5), у чланку *Z Erdevika v Srijeme* неколико Ердевичана је посматрало ове представе у Паланци и до те мере им се свидело да су одмах позвали паланачке аматере да дођу на гостовање у Ердевик. То се и остварило. Паланчани су гостовали у Ердевику са ове две представе 18.

маја 1919. и тада су толико надахнули тамношњу публику да су они одлучили да и сами приређују позоришне представе. На тај начин су Паланчани у великој мери заслужни и за активирање позоришног рада у овом месту¹.

Годину дана касније припремили су Паланчани комад *Mariša* од браће Мрштик, као и представу *Strašidlo* (*Страшило*) од Ферке Урбанека, обе у режији Јана Человског, док су 1922. године спремили представу *Črob lásky* (*Проб љубави*) од истог аутора, такође у режији Человског (*Valihora* 1995: 229).

Године 1923. (21. маја) у Паланци је основано Словачко читалачко друштво (у даљем тексту СЧД), чиме је културно-просветна делатност у овом месту добила један целовитији облик. Друштво су основали на иницијативу учитеља Карла Кубице, кога су на првој Оснивачкој скупштини једногласно изабрали и за првог председника Друштва са мандатом у трајању од три године.

Још увек се са потпуном сигурношћу, не зна, које су то представе паланачки Словаци приредили као чланови овога Друштва, јер се у првим записницима Друштва то једноставно не спомиње. Али, да су били активни говори нпр. позивница овог Друштва (штампана у штампарији г. Черњичека из Паланке) на основу које претпостављамо да су прве представе овог Друштва биле: *Zmarené námluvy* (*Онемогућена наговарања*) и *Kubové dostaveničko* (*Кубова порука*). Било је то 9. септембра 1923. године у просторији гостионе Ј. Бучке.²

Иако ово раздобље још увек није темељно истражено, претпостављамо да у прво раздобље словачке позоришне активности у Паланци³ спадају и следеће позоришне представе: *Sľuby* (*Обећања*) од Ј. Г. Тајовског, *Prvý obed v manželstve* (*Први ручак у браку*) од К. Герлица, *Až lipa zakvitne*

1 Све то само повећава значај паланачке позоришне активности, јер су на основу до сада објављених података такорећи иницијали ову делатност у Гложану и Ердевику.

2 Занимљива је напомена на крају позивнице, где се говори, да половина од чисте зараде иде за куповину књига за потребе читаоног друштва а друга половина ће се употребити за куповину кулиса за позоришне представе. То потврђује нашу претпоставку, да се организовањем забава са позоришном представом уствари финансирала делатност самог читалачког друштва, као и попуњавао његов књижевни фонд.

3 Тачније до Божића 1927. године, јер од тог датума постоје тачни подаци о појединим представама, који су објављени у штампи из тог времена.

(*Када липа процвета*) од Ј. Г. Орлова, све у режији Јана Человског, али такође и позоришни комади Ферке Урбанека: *Kamený sčodníhek* (*Камена стаза*) у режији Јана Чорњачека, *Už sú všetci v jednom vreci* (*Већ су сви у једној врећи*) у режији Јана Человског, *Strídža spod čája* (*Ђаволак из Гаја*) у режији Јана Хорњачека, као и *Dračí pazúr* (*Змајева канџа*) од Ј. П. и позоришни комад *Za živa v nebi* (*Још жив на небу*) - обе је режирао Карол Кубица.

По истеку трогодишњег мандата (17. фебруара 1926) Кубица је поново био једногласно изабран за председника СЧД за следеће три године. За позоришну делатност у Паланци значајан је податак да се тада први пут међу члановима савета (надзорног) спомиње и име Јана Человског - великог позоришног заљубљеника и успешног режисера бројних представа - који је већ 11. децембра 1927. године био изабран за председника нове управе, а одмах затим, на том истом састанку, су покренули и питање нових просторија, као и питање будуће позоришне активности.

На основу података из архивског материјала СЧД о позоришном раду конкретно су расправљали тек 27. марта 1928. године, када су његови чланови прецизирали да ће за Ускрс играти представу *Náš pán minister* (*Наш господин министар*), за шта су добили и ауторску сагласност, као и то да ће представу извести у сали хотела „Клешпис“. Касније се ова представа у записницима више не спомиње.

Са сличним, и поново непотпуним, подацима се поново сусрећемо тек 11. децембра 1928. године. У записнику, који је вођен тога дана, помињу се цене улазница за представу, која би требало да се изведе другог дана Божића, као и то да ће позивнице бити штампане у Петровцу и то у тиражу 200 комада (Архив Словачког читаоног друштва, Свеска записника СЧД, бр. 1: 34), али, нажалост, нигде се не помиње чак ни назив те представе. Са таквим непотпуним начином информисања сусрећемо се и у записнику СЧД из 6. фебруара 1929. године. У саставу дневног реда Записника помиње се и посебна тачка: Организовање позоришне представе за Ускрс, као и да одбор опуномоћује господина председника Јана Человског, да изабере комад и подели улоге (Архив Словачког читаоног друштва, Свеска записника СЧД, бр. 1: 41) и ништа више.

Иако нам, на основу доступних података, још увек није тачно познато које су све представе извели паланачки Словаци у том раздобљу као чланови СЧД, ипак смо пронашли одређене конкретне информације у вези са организовањем и припремом позоришних представа.

Дакле, у периоду од 1927. до 1929. године позоришни аматери су извели следеће позоришне представе: на други дан Божића (1927) извели су комедију *Pán Tomáš* (*Господин Тома*) од Александра Фредра и комедију *Testiná do domu, spokojnos' von z domu* (*Ташта у кућу а спокојство из куће*) од г. С.; 19. фебруара 1928. публици су се представили делом Олге Хорватове *Slovenská sirota* (*Словачко сироче*) и комедијом Куклиша Куновског *Oklamaní jarmočníci alebo stratené prasa* (*Преварени пијачари или изгубљено прасе*); на Ускршњи понедељак (1928) извели су фарсу *Náš pán minister* (*Наш господин министар*) од Ивана Стодоле; 26. децембра 1928. извели су комад *Drotár* (*Калајџија*) од Јана Паларика, а за Ускрс (1929) извели су комад *Sedliacka nevesta* (*Сељачка невеста*) од Павла Сочања. Све ове представе режирао је Јан Человски.

Паланачки позоришни аматери су се и у то време сусретали са бројним проблемима - нису имали своје властите просторије, као ни своју позорницу, али нису дозвољавали да то значајније утиче на њихов рад. Проблеме су пре свега решавали на тај начин што су салу изнајмљивали од Срба и увек су (и то успешно) позоришне представе организовали заједно са игранком, пре свега за Божић и Ускрс, као и за време њихових традиционалних сусрета суботом увече.

У нашем истраживању позоришног рада Словака у Паланци од априла 1929. године оријентисали смо се пре свега на податке из часописа *Narodna jednota* који је излазио у Бачком Петровцу (у даљем тексту: N.J.), јер су подаци у годишњаку *Народни календар* (у даљем тексту: Н.К.) били често врло стручни и штурни. На примеру Н.К. за 1930. пише да су 8. септембра 1929. извели представе *Obyčajný človek* (*Обичан човек*) и *Podarilo sa* (*Успело је*). Слично је и у Н.К. за 1931. годину, где стоји, да су 1929. извели позоришну представу *Свет* од Бранислава Нушића (10. новембра), а 26. децембра комад *Strýko* (*Стриц*). Такође се наводи да су

1930. извели комад *Matka a dcéra* (Мајка и кћи) и комедију *Amanda* (21. априла), док се у Н.К. за 1932. помињу подаци о позоришној активности из 1930. и 1931. када су извели комад *Románok na horách* (Романса у планинама) од Скружног (28. октобра 1930.) и комад *Bludár* (Блудник) од Ферке Урбанека (6. априла 1931. године).

Ипак, не можемо а да не нагласимо чињеницу, да је делатност СЧД од 1931. године живнула пре свега заслугом ПхДр. Павла Шуљана, који је у то време дошао у Паланку за свештеника.

Што се тиче позоришне активности и даље се пре свега ослањамо на податке из Н.К. и Н.Ј. На пример, у Н.К. за 1933. се сусрећемо са податком да су 13. септембра 1931. извели представу *Ferda šéfom* (Ферда као шеф), док у Н.К. за 1933. налазимо следеће податке: 28. новембра 1931. одиграли су позоришну представу (али се не наводе неки конкретни подаци); 26. децембра одиграли су комад *Julkinó šastie* (Јулина срећа), а 16. маја 1932. позоришну представу *Náhražkovú sňatok* (Венчање са надокнадом).

Живу активност Паланчани су забележили, како се наводи у Н.К. за 1934. годину, и крајем 1932. године, као и на почетку следеће: 26. децембра 1932. извели су позоришни комад *Masocha* (Маћеха) од Бенедикса и комад *Rytah z ránskečo rodu* (Просац господарског рода) од Ј. Штура, док су у пролеће 1933. године (17. априла) извели позоришне представе: *Posledný miž* (Последњи мушкрац) од Слободе и *Pod rukou* (Испод руке) од Вл. Лада. У Н.К. за 1935. сусрећемо се са податком да је 26. децембра 1933. године, на Штефана, такође приређена позоришна представа у организацији СЧД. Извели су комад *Vačova žena* (Жена старешине овчара) од Ивана Стодоле. Притом се, у том истом годишњаку календара, говори и о једној представи која је изведена 1934. године: 2. априла је Друштво извело позоришну представу *Vojnáрка* (Војнарка) од Алојза Јирасека. Такође у Н.К. за 1936. налазимо податак, да су 26. децембра 1934. паланачки позоришни аматери извели представу *Slovenka vo vyhnanstve* (Словакиња у прогонству) од В. Хохштејнског.

Када анализирамо досадашње податке о позоришној делатности паланачких Словака увиђамо да је у овом месту постојала одређена позоришна традиција, и то: једна

представа крајем године (другог дана Божића, на Штефана) и друга на почетку пролећа (на Ускрс). Наговештавају то и подаци у Н.К. за 1936. годину, где се такође говори о позоришним представама, које су извођене у току 1935. године: 22. априла 1935. извели су комад *Slobodni manželja* (*Слободни супружници*) од Ферке Урбанека. О позоришној представи, коју су играли крајем 1935. пише у Н.К. за 1937. годину; на Штефана 1935. је СЧД приредило позоришну представу. Играли су позоришни комад *Ženský zákon* (*Женски закон*) од Тајовског.

Направићемо малу дигресију у односу на позоришну делатност и указати на значајан податак из рада СЧД у Старој Паланци. Наиме, у броју 9. часописа N.J. написано је, да су на Годишњој скупштини Друштва - која је била 23. фебруара 1936. у просторији школе, а председавао је Јан Человски - одлучили да Друштво постане редовни члан Матице словачке у Југославији (*Národná jednota*, 1936, бр. 9: 4), што значи, да управо од 1936. постоји у Паланци Месни одбор Матице словачке у Југославији (у даљем тексту МО МС).

Када се ради о позоришном раду у току 1936. у Н.К. за 1937. годину пише, да су у априлу 1936. године, за Ускрс, аматери Друштва извели позоришну представу *To bola nos* (*То је била ноћ*) од Ј. Скружног. У Н.К. за 1938. годину подаци о позоришном раду се не наводе, док се у Н.К. за 1939. спомиње само, да је 26. децембра 1937. СЧД извело представу *Môj Petrik* (*Мој Петрик*) од Л. Аронгеја.

Споменућемо и Годишњу скупштину Друштва одржану 21. фебруара 1937. на којој је изабрано ново руководство Друштва. За председника СЧД на следеће три године су изабрали дотадашњег председника Јана Человског, за секретара Карла Кубицу, учитеља, за председницу женске секције Зузану Кубицову, за секретарицу Катарину Шуљанову, учитељицу, за председника омладинске секције дотадашњег председника Ђуру Ковача, а за секретара Карла Тира (*Národná jednota*, 1937, бр. 9: 3). Што се тиче позоришне делатности ни овај пут није изостала традиционална позоришна представа за Ускрс: под руководством председника Ј. Челевског на други дан ускршњих празника извели су комедију у три чина *Charleyova teta* (*Чарлијева тетка*) од Т. Брандона.

У Н.К. за 1940. годину спомиње се, да је 26. децембра 1938. СЧД приредило представу *Románok po horách* (Романса у планинама) од Скружног, као и то да је за Ускрс Друштво такође приредило представу (једино се не наводи њен наслов), чиме се долази до поновног оживљавања позоришне активности. Наиме, у Н.К. за 1941. годину пише, да су 26. децембра 1939. позоришни аматери извели представу *Tá naša Mařča* (Она наша Марча) од Скружног, за Ускрс представу *Náš ráp ujo* (Наш господин ујак) од Ферке Урбанека, док су 7. априла 1940. и деца извела позоришну представу. Био је то комад *Zlatý kvet z Tatranskej doliny* (Златни цвет на Татранске долине) од Иве Гајдоша. Нажалост, касније се у Н.К. подаци о позоришној активности не спомињу. Штавише, у тим ратним временима (1942-1944) локална хроника, где су се ти подаци објављивали, није ни излазила.

Секције СЧД су престале са радом 1941. године, а трагична ратна времена су на дужи период прекинула дотадашњу богату активност. Треба навести и то, да су тада многи чланови из редова паланачке словачке омладине часно стали у редове првобораца против фашистичког агресора.

После ослобођења обновљено СЧД је почело са самосталним радом. Штавише, 20. новембра 1944. паланачки Словаци су добили и властите просторије. За њих је тај поклон много значајно. Више нису били принуђени да се састају по угоститељским објектима, односно црквеним просторијама, већ су се могли слободно састајати у властитом Културном дому.

Из податка које смо објавили у архиву сазнајемо да је 9. фебруара 1946. била Оснивачка скупштина МО МС. Но, истовременим постојањем чак трију установа - СЧД, Јединственог народног фронта Словака у Бачкој Паланци и МО МС - њихова делатност се једноставно расцепкала и на тај начин ослабила, јер су сви радили исто. Из тих разлога је полако дошло до одређених интеграционих процеса између ових установа и поново је јачала аматерска активност, сада под кровом МО МС.

Завидни су подаци са којима се сусрећемо у архиву и у штампи из тог времена где се наводи да су од 1945. до 1950. године позоришни аматери приредили чак 46 позоришне

представе (Архив КОС, s.a.:4), а до 1953. године чак 54 (Ћорбрда, 1953: 5). Наравно, тамо су осим премијера обухваћене и њихове репризе, као и гостовања. Али и поред тога ради се о податку који много говори о позоришној активности.

Пошто у нашем основном извору информација (Н.К.), за период од 1945. до 1951. године, локална хроника не постоји (или се тамо Паланка уопште не спомиње), морали смо потражити друге изворе информација. Срећом, у архиву СЧД се, поред других материјала, чак из овог времена налази и тзв. *Pämatnica* (Споменица)⁴ (у даљем тексту: ПАМ) из временског периода 1945-1948. године, која садржи следеће податке о паланачком позоришном раду: 26. августа 1945. паланачки Словаци су извели представу *Slovenská sirota* (Словачко сироче) од Маријене Олге Хорватове, у режији Карла Тира; 4. новембра, поводом свечаног отварања Словачког културног дома, позоришни аматери су извели комад *Sedliacka nevesta* (Сељачка невеста) од Павла Сохања, у режији Карла Тира; 26. децембра била је премијера комада *Zajac* (Зец) од Ј. Ј. Мјасницког, у режији Карла Тира; 22. априла 1946. била је премијера комада *Strídža spod čája* (Ђаволак из Гаја) од Ферке Урбанека, у режији Карла Тира; 3. новембра је била нова премијера - извели су комад *Ferda šéfom* (Ферда као шеф) од Мирослава Вране, у режији Јозефа Бобоша; 26. децембра одржана је трећа премијера у току те исте године - извели су комад *Až lipa zakvitne* (Кад липа процвета) од Ј. Г. Орлова, у режији Карла Тира.

У ПАМ (1947) сусрећемо се са следећим подацима: 7. априла је била премијера комада *Dračí pazúr* (Змајева канџа) од Ј. П., у режији Јана Человског; 14. септембра извели су комад *Мост* од Франтишке Немеша, у режији Карла Тира; 26. децембра одигран је комад *Trikrát svadba* (Трострука свадба) од Карле Лажанске, у режији Јозефа Бобоша; 10. јануара 1948. Паланчани су са наведеном представом гостовали у Шиду, а 17. јануара су исту представу извели и на гостовању у Гложану.

У ПАМ (1948) се налазе и следећи подаци: 29. марта извели су комад *Záveje* (Сметови) од В. Х. В., у режији Јозефа Бобоша; 29. марта су имали следећу премијеру - комад *Tri*

4 Ради се о једној свесци формата А4, на којој је својеручно штампаним словима написано PAMÄTNICA а која садржи значајне податке о позоришном раду из периода од 26. августа 1945. до 29. марта 1948. године.

vrecia zemiakov (*Три вреће кромпира*) од Јоже Корбачке, у режији Јозефа Бобоша; 17. марта су паланачки позоришни аматери са комадом *Záveje* гостовали у Кисачу.

Али убрзо, наступом тзв. изолационог раздобља, које је резултурало доношењем познате Резолуције Информбиороа (у јуну 1948. године), долази до поновног одузимања активности. На основу тога, у јулу исте године, Матица словачка у Југославији се безусловно сједињује са Одбором за Словаке Савеза културно-просветних друштава Војводине (касније се овај Савез својим радом и делатношћу у културном животу словачке мањине афирмисао као њен централни културни орган) и у свим местима где су живели Словаци почела су се оснивати културно-просветна друштва. Под утицајем свега тога већ у августу исте године, основали су и у Бачкој Паланци, Културно-просветно друштво „Милан Растислав Штефњик“ (*Milan Rastislav Štefanik*).

Тим процесима се уједно побољшавају и услови аматерског рада, тако да се долазило и до бољих резултата. Током 1949. године се десило нешто чиме су се паланачки позоришни аматери коначно значајно истакли: одличним учинком у представи Н. В. Гогоља *Ženba* (*Женидба*) пробрили су се у финално такмичење најбољих секција словачке мањине, које је било 26. и 27. марта 1949. године у Бачком Петровцу.

Ово финално такмичење представљало је велики успех паланачких позоришних аматера, ако не и највећи успех у њиховој укупној позоришној активности. Такође није занемарљив ни податак, да је у тој години на такмичењу учествовало рекордних 25 позоришних секција а паланачки аматери су заузели високо друго место, на основу чега је њихов рад био темељно уметнички вреднован. Носиоци представе били су двојица солидних аматера Јозеф Бобош као Качкарев и Ладислав Јурица у улози Подколесина. Јозеф Бобош је својом глумом испољио свој уметнички квалитет. Био је носилац радње на сцени, средишњим ликом, организатор „женидбе“. Знао је то успешно испољити целокупном својом глумом и ликом, гласовним нијансама, мимиком и покретима. Није био вулгаран и знао је границе до којих може ићи у излагању руглу свега што се дешавало.

Испољио се као искусан глумац, који би, темељнијим радом, дао још више. Такође је и Јурица, после савладавања одређене кризе на почетку представе, деловао оригинално. Код њега се у највећој мери осећало да се ради о Гогољевој комедији. Режиер Јозеф Бобош није имао лак задатак. Похвала за изванредан успех паланачких аматера припала је првенствено њему. Доказао је да зна да одреди динамику представе, поделу улога, организује дисциплиновано увежбавање представе.

Прво место на такмичењу су, ипак, освојили чланови Централног словачког аматерског позоришта из Бачког Петровца са освојених 795 бодова, друго место су заузели аматери из Паланке са освојених 683 бодова, треће место је припало аматерима из Падине са освојених 649 бодова, док су се на четвртном месту нашли аматери из Кисача са освојених 570 бодова.

Током 1950. године приказане су представе: *Nebožtik* (Покојник) и *Hádajú sa svedkovia* (Траже се сведоци).

Активни су били и током 1951. године. О томе говоре подаци у Н.К. за 1952. годину, где се спомиње, да је 14. априла 1951. позоришна секција словачког КПД „Штефањик“ извела позоришну представу *Mozol'ovci* (Породица Мозољевих) од Штефана Краљика.

Подаци о раду током 1952. у Н.К. за 1953. годину приказује следеће стање: 26. фебруара су приредили програм за децу у оквиру којег су извели и краће дечје позоришне комаде (нема података о којим коадима се ради): 1. јуна извели су паланачки аматери комедију *Medved'* (Медвед).

О позоришном раду се у Н.К. за 1955. пише: 14. фебруара 1954. позоришна секција је извела Нушићеву комедију *Obyčajný človek* (Обичан човек). У Н.К. за 1956. пише: 5. децембра извели су драму Јана Копчока *Krutý život* (Суров живот); 5. јуна 1955. драму *Peniaze* (Новаци) од Ј. Штобле. У Н.К. за 1957. се спомиње: 18. фебруара 1956. је КПД „М. Р. Штефањик“ извело комедију од Скружног *To bola noc* (То је била ноћ), у режији Ладислава Јурице. Такође у Н.К. (1958) налазимо податке о позоришном раду: у другој половини априла 1957. године позоришни аматери су извели драму *Hora volá* (Гора зове) од Гонтке, али и о томе, да је 1957. године КПД „М. Р. Штефањик“ престало да постоји - било

је укључено као Словачка секција у Културно-просветну заједницу у Бачкој Паланци. Бројни аматери из редова мањине са овом реорганизацијом културно-просветних друштава нису били задовољни. Осим тога, словачки аматери су били јако разочарани и огорчени тиме, што им је 1956. године, од стране локалне управе, био одузет Дом културе и додељен одређеним појединцима на решавање стамбених проблема. Све је то допринело, да је њихова делатност скоро сасвим престала. Реорганизацијом су профитирали само позоришни аматери, који су тиме добили већи број позоришних реквизита, али и више финансијских средстава, што је значајно утицало на побољшање услова њиховог рада и зато нису изостали ни бројни успеси.

Тако, на пример из дневне штампе из тог доба, сазнајемо да је на „Смотри словачких аматерских позоришних секција“, која је била 1958. у Петровцу, учествовало и аматерско позориште из Бачке Паланке са комедијом *Moje decká (Моја деца)* од Маргарет Мејо. Поред тога помиње се да је Ладислав Јурица - режисер, а уједно и носилац главне улоге у овом комаду - испољио незабораван чинак.

Нажалост, у Н.К. од 1959. до 1962. године не налазимо никакве податке о паланачким позоришним аматерима, док у Н.К. за 1963. годину налазимо само штуру информацију да су почетком марта 1962. године чланови Аматерског позоришта извели комедију *Tri bláznivé dni (Три луда дана)* од Животе Живуловића-Серафима (на српском језику).

Јасно је, дакле, да 1962. године и у позоришном раду долази до одређене стагнације, и то првенствено због недовољне финансијске помоћи од стране компетентних чинилаца. Овај период сигурно изискује посебно истраживање у вези са позоришним радом што је донекле отежано због тога што подаци из овог периода у словачкој штампи скоро да и не постоје. При томе не треба изоставити ни податак да су значајни носиоци позоришног рада овог Аматерског позоришта (не само на словачком, већ и на српском језику) били Словаци, који су снагу и искуство преузимали управо из своје богате позоришне прошлости. И поред тога у Н.К. од 1964. до 1966. године не налазимо никакве податке о позоришном раду паланачких Словака.

Осетна малаксалост и те, тада већ последње, аматерске делатности - позоришне - подстакло је паланачке Словаке да 1966. године, после осам година дуге стагнације, поново активирају властити аматеризам. Решење су видели у поновном оснивању властитог културно-просветног друштва. Тако су на Скупштини 20. фебруара 1966. године за председника поново основаног КПД „М. Р. Штефањик“ изабрали Јана Чорњачика, за потпредседника Штефана Мађара, а за секретара Карла Тира.

У току прве године постојања организовали су неколико културних програма. Нису недостајали ни планови за будућност међу којима су се налазиле и две позоришне премијере, али на томе се и стало. Без одговарајућих просторија и потребних финансијских средстава, као и ширег друштвеног интереса аматери су у тој борби претрпели пораз.

У току 1989. године међу југословенским Словацима поново је заживела идеја о обнављању делатности Матице словачке у Југославији. У фебруару 1990. године формиран је Извршни одбор МСЈ, а недуго затим се почело са оснивањем Месних одбора по појединим местима. Почетком 1991. године поново је основан МО МС у Бачкој Паланци, чиме се активирао аматерски рад што је имало позитиван утицај и на обнављање позоришне делатности. Томе је сигурно у великој мери допринела чињеница, да до 1998. године постоји новоизграђен Словачки дом, културни кутак паланачких Словака. Словачки дом се простире на површини 640 м² а главна сала има капацитет 230 седишта чиме су овдашњи Словаци значајно побошљали услове за успешан рад.

Прве кораке обновљене словачке позоришне делатности у Бачкој Паланци извела је учитељица словачког језика у паланачким основним школама Марија Шулцова са школским представама већ 1981. године, а касније, после обнављања матичне делатности, и професорица словачког језика Елена Хложанова, која је крајем 1994. године покушала у пуној мери да обнови позоришну делатност паланачких Словака.

У последње време су се ове две позоришне ентузијасткиње уклопиле до оних устаљених граница

школског позоришта, али и поред тога верујемо, да ће се позоришна делатност и убудуће развијати и да ће аматери у Бачкој Паланци поново досегнути то некадашње позоришно одушевљење а можда временом престигну велика достигнућа у позоришном раду из богате позоришне прошлости. Такође, верујемо да ће се у догледно време детаљно истражити а за будућа поколења написати целокупна историја позоришног рада паланачких аматера. Бројним глумцима и режисерима, који су за протеклих сто година стекли бројне награде и признања, то сигурно дугујемо.

Литература:

- Архив КОС*. М. Р. Штефаник (Прилог Самјуела Склабинског, с. 4)
Архив Словачког читаоног друштва (Свеска записника СЧД, бр. 1)
- Valihora, J. (1995). Fenomén Ferka Urbánka v divadelnom živote Slovákov vo Vojvodine. У: Zbornik: 125 rokov ochotničkeho divadla Slovákov v Južoslávii, Novi Sad
- Z Erdevika v Srieeme. У: *Dolnozemský Slováč*, XIV, 1919, 12.
- Palančanin (1906). Zábavný večierok v Palánke. In: *Doinozemský Slováč*, IV, 1906, 5
- Filip, M. (1990). Z dejín slovenských ochotníckych divadiel vo Vojvodine. In: M. Filip *Štúdie a články*, Novi Sad
- Národný hlásnik*, XXXV, br. 8 (20. 4. 1902.)
- Národna jednota*, XVII, br. 9 (29. 2. 1936.)
- Národna jednota*, XVIII, br. 9 (27. 2. 1937.)
- Čobrda, J. (1953). Vzácné kultúrne jubileum v Palánke. In: *Hlas ľudu*, X, br. 40 (23. 5. 1953.)

Богдан Јањушевић

ПРИМЕРИ СТАМБЕНЕ АРХИТЕКТУРЕ У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ С ПОЧЕТКА XX ВЕКА

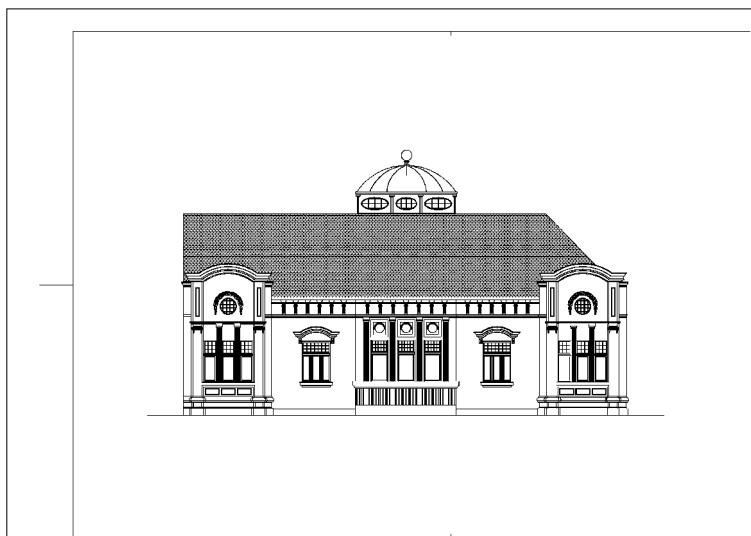
Бачка Паланка је на прелому векова била насеље са добрим географским положајем који је погодовао свеукупном развоју локалне средине. Пристаниште на Дунаву, као и железница која је крајем XIX пристигла у Бачку Паланку, знатно су унапредили комуникацију са већим градовима у Аустроугарској монархији али и у ширем средњоевропском простору. Централни део насеља, тзв. Нова Паланка, био је колонизиран углавном немачким живљем, док је у Старој Паланци живело претежно староседелачко становништво српског порекла (Јанкулов, 1961).

Немачко становништво је због своје нарасле економске моћи и културолошких веза одржавало интензивне контакте са великим европским центрима на немачком говорном подручју као што су Беч, Минхен и други, у којима је дошло до процвата новог стила познатог као Сецесија или Југенд стил. На овај начин се може објаснити чињеница да је у малој полурбаној средини почетком XX века саграђено неколико веома занимљивих и модерних стамбених објеката.

Кућа у Улици ЈНА број 18 саграђена је почетком XX века, али тачна година градње још није позната. Подигнута је као стамбени објекат и налазила се у поседу Лудвига Рајса, имућног грађанина Бачке Паланке (Група аутора, 1992: 99).

Кућа има приземље и подрум и постављена је на регулационој линији улице. Основа је разуђена и симетрично конципирана са мањим одступањима. Распоред просторија одступа од устаљених решења која су карактеристична за стамбене куће у војвођанским градовима. Уместо лонгитудиналног концепта, овде срећемо централну кружну дворану око које гравитирају остале просторије, као и велика тераса која се отвара према парку. Главни улаз је бочно постављен, а у зграду се може приступити и преко терасе.

На уличној фасади се истичу три ризалита, од којих централни у основи има сегментни лук. Бочни ризалити имају по три прозорска отвора који су фланкирани пиластрима са модификованим јонским капителима, а између отвора су ужи канелирани пиластри. Ови ризалити се у највишем делу завршавају атиком на којој су прозори у форми окулуса (зазидани приликом накнадне интервенције), а око њих пластична декорација са флоралним мотивима. Атике су завршене профилисаним сегментним луковима. На централном ризалиту се такође налазе три прозора оивичена канелираним пиластрима. Прозори у фасадним пољима између ризалита надвишени су профилисаним тимпанонима у форми лука.

Прилог 1. Северна фасада Рајсове куће - цртеж

Фасада окренута ка унутрашњем парку је слободније решена.

Прилог 2. Јужна фасада Рајсове куће - цртеж

На улични тракт се надовезују два крила зграде која се у основи полукружно завршавају. Над фасадом доминирају три куполе. Две су постављене на најистуренијим угловима, док је трећа, која је и највећа по димензијама, постављена изнад централног дела објекта. Испод сваке куполе су ризалити, декорисани јонским капителима. Капители носе профилисану архитравну греду, а изнад је извијена атика са декорацијом у форми флоралних орнамената односно окулуса (такође накнадно зазиданог). Као кровни покривач коришћен је бибер цреп, док су куполе опшивене лимом.

Ентеријер објекта није у потпуности аутентичан услед накнадних интервенција и промене намене простора. Оригинална столарија је у највећој мери сачувана као и пластична декорација на таваници централне дворане и два бронзирана лустера у стилу сецесије са флоралним и зооморфним мотивима.

Фасадна декорација објекта је у погледу стилских карактеристика еклектички конципирана. Архитектонски елементи су преузети из класицистичког и барокног вокабулара, али су за разлику од деветнаестовековног

историзма, интерпретирани на неконвенционалан начин. Атипична хоризонтална подела фасаде, фронтони изнад прозора који су слободно постављени на зидном платну и други елементи, показују на смео покушај пројектанта да се супротстави академским правилима. Криволинијска форма основе, волумени и масе који су слободно обликовани у простору и динамика коју стварају куполе у комбинацији са заобљеним дворишним крилима, атикама и великом терасом, чине да објекат у суштини има сецесијски концепт и поред цитата из класичне архитектуре који су аплицирани на фасадама. Посебно занимљиво решење представља велика отворена тераса чији облик основе без оштрих ивица, алудира на везу између затвореног унутрашњег простора и парка који се налази иза зграде. Уз овакав постепени прелаз остварен је корак напред ка јединству изграђеног простора и зелених површина на парцели, у односу на стари концепт грађанских кућа у Војводини из XIX века.

Кућа у Улици ЈНА број 18 представља веома интересно ауторско дело талентованог архитекте. Захваљујући својим естетским вредностима и смелим решењима може се сврстати међу најбоље примере резиденцијалне архитектуре у Војводини с почетка XX века.

Некадашња кућа породице Рајс је у периоду након Другог светског рата претрпела извесне измене екстеријера и ентеријера, а делимично је промењен и распоред просторија. Уклоњен је део објекта у коме се налазио наткривени колски пролаз, заједно са делом кровне конструкције. Том приликом је склоњена и масивна дрвена капија са геометријском декорацијом.

Прилог 3. Северна фасада Рајсове куће пре реконструкције

У средишту капије налазио се окулус изнад кога су се низали концентрични лукови. Приликом интервенција на објекту, уклоњени су и геометријски орнаменти који су се налазили испод прозора на уличним ризалитима, као и балустрада на тераси, а окулуси су зазидани.

Објекат се данас користи као кухиња предшколске установе што није адекватна намена и доприноси даљем девастирању објекта. Потребно је објекат у што већој мери вратити у првобитно стање, на основу сачуване фотодокументације и привести намени која би била у складу са његовим културним и историјским значајем. Парк који се налази у склопу парцеле такође треба обновити и третирати у складу са конзерваторским принципима.

На истој парцели на којој се налази некадашња кућа породице Рајс, саграђена је након Другог светског рата, новија зграда предшколске установе. Овај објекат има приземље и два спрата и не поседује културно-историјску вредност.

Други интересантан пример стамбене архитектуре с почетка XX века, представља кућа у Улици ЈНА број 4. Саграђена је као стамбена вила породице *Линденимид* (Шуњка, 1992: 400; Група аутора, 1992: 133). Објекат има приземље и подрум, повучен је у односу на регулациону линију улице и постављен као слободностојећа вила. Основа зграде је разуђена и неправилног је облика.

Северна и западна фасада су најинтересантије обрађене. Северна, која је оријентисана ка улици, степенасто

се повлачи у односу на уличну регулацију, а на најистуренији део се надовезује отворена тераса. Конципирана је асиметрично са доминантним ризалитом који је у горњем делу завршен атиком. На ризалиту се налазе два прозорска отвора, а излази на терасу су постављени на повученом фасадном платну са обе стране. Изражена је вертикална подела уличне фасаде која је изведена профилицијом и лизенама на којима су аплициране траке са флоралним елементима. Вертикалу наглашава метална декоративно обрађена осмоугаона лантерна која је постављена на слемени крову.

Прилог 4. Северна фасада виле Линдениммит

Улична фасада је након каснијих обнова изгубила неке од аутентичних декоративних елемената. При врху ризалита, у средини, налазио се типичан сецесијски орнамент у облику квадрата, а профилиција у простору изнад прозорских је поједностављена.

Западна фасада је данас делимично заклоњена новим анексом, али је и она првобитно била асиметрично конципирана. На њој се истичу три ризалита. Средишњи је најшири и својом висином прелази коту венца. На овом ризалиту се налази троструки прозорски отвор (трифора),

а изнад, у истој оси су три мања таванска прозора квадратног облика. На бочним ризалитима су по два прозорска отвора. Декорација западне фасаде се састоји од лизена и правоугаоних поља са стилизованом флоралном орнаментиком.

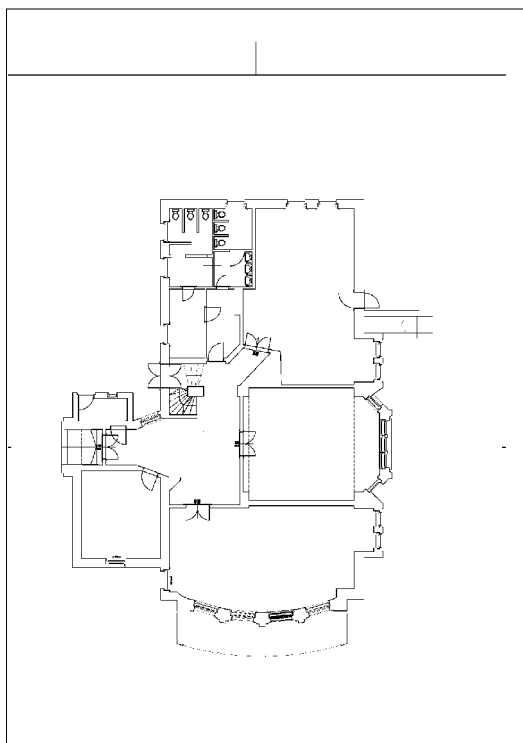
Прилог 5. Западна фасада виле Линденимит

Источна фасада је скромније обрађена и на њој се налази главни улаз у зграду. Јужној фасади је посвећено најмање пажње, а она је данас готово у потпуности заклоњена призиданим анексом.

Посебан архитектонски елемент чине ковине. Ограда терасе и ограда која одваја приватни простор - двориште од улице, идентично су обрађене и на њима се понављају кружни мотиви у вертикалним нивовима. Надстрешница изнад улаза у зграду такође је изведена од гвожђа, али се на њој срећу стилизовани флорални облици. Интересантан детаљ представља мала лантерна на северном крају слемена крова. Изведена је од лима и дизајнирана у духу бечке сецесије.

Концепција слободностојеће виле омогућава функционалнији распоред просторија унутар објекта и доноси значајне новине у односу на традиционалну

грађанску кућу у локалној средини. Стамбени простор су чиниле четири простране собе, кухиња и санитарни чвор са купатилом, а испод дела куће је подрумски простор са котларницом и оставама. Собе су добро осветљене захваљујући великим стакленим површинама које су постављене тако да прикупљају светло са две или три стране света.

Прилог 6 – основа виле Линдениммит – цртеж

Делови аутентичног ентеријера, као што је гипсана декорација таваница и зидова и унутрашња стиларија, још увек су сачувани.

Поред описаног, на парцели се налазе још два објекта. На самом углу, уз Улицу ЈНА и Југ-Богданову налази се старији приземни помоћни објекат (данас стамбене намене) са основом у облику правоугаоника. На фасади има пластичну декорацију у виду геометријских орнамената. Обликован је у стилу сецесије и чини целину са централном

стамбеном зградом.

Трећи објекат на парцели је подигнут 70-тих година XX века, као приземни анекс централне зграде с којом је повезан топлом везом. Фасада је изведена у комбинацији фасадне опеке и малтерисаних партија.

Посвојим стилским карактеристикама, као и читавом архитектонском концепту, вила Линденшмит припада епохи сецесије. Уочљиви су утицаји бечке архитектуре на прелому векова и слободнији приступ у обликовању спољашњег изгледа као и у осмишљавању целокупног простора. Иако је име пројектанта непознато, неоспорно је у питању ауторско дело талентованог и школованог архитекте. Као редак пример модерно обликоване слободностојеће стамбене виле из периода сецесије у Војводини, зграда сведочи о негованом укусу наручилаца из локалне средине. Значајна је и за будућа истраживања из области историје архитектуре и урбанизма.

Због културно-историјских и архитектонских вредности које поседују описани објекти у Улици ЈНА број 4 и број 18 у Бачкој Паланци, Покрајински завод за заштиту споменика Петроварадин је покренуо процедуру за њихово стављање под заштиту.

Литература:

- Јанкулов, Б. (1961). *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад
- Група аутора (1992). *Palanka an der Donau II*, Ulm
- Шуњка, Р. (2009). *Бачка Паланка у пет векова*, Бачка Паланка: ДНВ Логос

Стефан Гужвица

**Додатак:
БИОГРАФСKE ЦРТИЦЕ О ЛИНДЕНШМИТОВИМА И
РАЈСОВИМА**

Породица Линденшмит¹

Вила Линденшмит подигнута је 1914. за др Акоша Нађа, у стилу мађарске сецесије. Градио ју је извесни грађевински инжењер Шандор Херцог из Сомбора, иначе пројектант Коњовићеве палате у Сомбору. Након смрти др Нађа 1921. године, његова удовица је вилу продала богатом земљопоседнику и трговцу кудељом Фридриху Јохану Линденшмиту за један и по милион круна. Фридрих Јохан Линденшмит рођен је у Новом Врбасу 19. фебруара 1857. године. У Паланци је после куповине виле узео у закуп и надалеко чувени Паланачки шtrand, који је уништен крајем Другог светског рата. Убрзо по куповини виле, 11. новембра 1922. године, Фридрих Јохан Линденшмит умире и вила прелази у наследство његовој жени Сузани рођ. Хофман из Буљкеса (данас Бачки Маглић) и сину Георгу Линденшмиту, који постаје и власник Шtrandа. Георг Линденшмит рођен је у Новом Врбасу 30. маја 1897. Након служења у аустро-угарској војсци, 1920. године венчао се са А. Блехл у Новом Врбасу, и са њом имао двоје деце. Као

¹ Извор: Lindenschmidt, Erich (2012). Villa Lindenschmidt. In: *Palankaer Heimatbrief*, Nr. 22, November/Dezember, p. 29.

имућан земљопоседник, Георг Линденшмит је био активан члан „Аграрије“, удружења немачких пољопривредника у Краљевини Југославији.

У октобру 1944. године, Георг Линденшмит са женом и двоје деце бежи у Немачку и насељава се у Винендену у Баден-Виртембергу. Његова мајка Сузана Линденшмит остала је у Паланци и послата је у концентрациони логор у Бачком Јарку, где је преминула 3. марта 1945. од изгладнелости и старости. Вила је одмах по ослобођењу заузета од стране партизана. Постала је привремено седиште одељења ОЗНА. Како се линија фронта померала и Паланка губила на стратешком значају, вила је постала сиротиште за ратну сирочад, као и Вила Лудвига Рајса. После тога, постаје забавиште и ту сврху обавља до данас, као део Предшколске установе „Младост“. Георг Линденшмит, последњи приватни власник виле, умире у Винендену 17. септембра 1975. године.

Породица Рајс

За разлику од породице Линденшмит, о породици Рајс² нема пуно података. Једино што је познато јесте да су власници виле, Лудвиг Рајс (р. 1900) и његова жена Терезија (р. 1905) убијени као колаборационисти после ослобођења Бачке Паланке, у касну јесен 1944. године.

2 Извор: *Рајс Лудвиг и Рајс Терезија*. Подаци Међуакадемијске комисије САНУ и Мађарске академије наука за утврђивање цивилних жртава у Војводини током и после Другог светског рата. Доступно на УРЛ: <http://vojvodinakom1941.org.rs/lt/okrug/06/80063/12972.htm> и <http://vojvodinakom1941.org.rs/cr/okrug/06/80063/12973.htm>. (Преузето 17.11.2016.)

У ОВОМ БРОЈУ

РЕЧ УРЕДНИКА - 3

Предраг Вајагић

ИСТОРИЈАТ РАЗВОЈА ГРБА БАЧКЕ ПАЛАНКЕ - 5

Сунчаник 30/32, 2009/2010, стр.16.

Небојша Кузмановић

БАЧКА ПАЛАНКА ДОБИЛА НОВИ ГРБ - 12

Сунчаник 33/35 - 2010/2011. стр.123.

Стефан Гужвица

ПАЛАНКА У ВОЈНОЈ КРАЈИНИ - 17

Владимир Баљ

СРПСКА НАРОДНА ВЕРОИСПОВЕДНА ШКОЛА

И СРПСКА ЧИТАОНИЦАУ СТАРОЈ ПАЛАНЦИ - 25

Стефан Гужвица

БАЧКА ПАЛАНКА У РЕВОЛУЦИЈИ 1848. ГОДИНЕ - 43

Никола Миливојевић

ОДНОСИ И ВЕЗЕ СРЕДЊОЕВРОПСКИХ НАРОДА ЗА

ВРЕМЕ ВЕЛИКОГ РАТА ПРИКАЗАНИХ КРОЗ РАТНЕ

СУДБИНЕ ЖИТЕЉА ЈЕДНЕ БАЧКЕ ВАРОШИЦЕ - 55

Драгана Петрић

ЕКОНОМСКИ И ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ ПОЛОЖАЈ

БАЧКЕ ПАЛАНКЕ У ДУНАВСКОЈ БАНОВИНИ - 75

Стефан Гужвица

СОКОЛСКО ДРУШТВО У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ - 91

Стефан Гужвица

ЈЕВРЕЈИ У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ - 109

Михал Ђуга

**СТОГОДИШЊИЦА ПОЗОРИШНЕ АКТИВНОСТИ
СЛОВАКА У БАЧКОЈ ПАЛАНЦИ - 126**

Сунчаник 04 - 05 - 2003, стр. 44.

Богдан Јањушевић

**ПРИМЕРИ СТАМБЕНЕ АРХИТЕКТУРЕ У БАЧКОЈ
ПАЛАНЦИ С ПОЧЕТКА XX ВЕКА - 141**

Стефан Гужвица

**Додатак: БИОГРАФСКЕ ЦРТИЦЕ О
ЛИНДЕНШМИТОВИМА И РАЈСОВИМА**